

Tartu Ülikool
Ajaloo ja arheoloogia instituut

LAURI KANN
MANASSEINI REVISJON.
PALVEKIRJAD JA VALDADEST KOGUTUD
ANKEETMATERJAL VÕISIKU VALLA NÄITEL

magistritöö

juhendaja: professor Tõnu Tannberg

TARTU 2013

SISUKORD

Sissejuhatus	2
1. Senaatorirevisjon	6
2. Manasseini revisjoni põhjused	10
3. Eesti avalikkus ja palvekirjad	18
4. Palvekirjad Viljandi kreisist Võisiku vallast	25
5. Valdadest kogutud ankeetmaterjal ajalooallikana Võisiku valla näitel	34
6. Manasseini ettepanek omavalitsuse reformimiseks	44
Kokkuvõte	48
Abstract	50
Allikad ja kirjandus	52

Sissejuhatus

Liivi- ja Kuramaa kubermangudes 1882. – 1883. aastal läbi viidud senaator Manasseini revisjon jäi Eesti ajaloos murrangulisse aega. Aasta enne tema algust oli uus keiser Aleksander III jätnud kinnitamata Balti aadli privileegid ning mõned aastad pärast revisjoni korraldamist viidi siinsetes kubermangudes ellu mitmed pöördelised reformid. Viimaseid on Manasseini revisjoniga otseselt seostatud nii eesti ja baltisaksa ajalookirjutuses kui ka juba keisririigi aegses entsüklopeedias.¹ Teadupärast töid need reformid kaasa nii kohtupidamise kui koolihariduse venekeelseks muutmise. Sellest tulenevalt on revisjon eesti ajalooteadvuses seostunud suure pettumusega. Kui revisjonile pandud lootused olid keskvalitsuse suunaliste positiivsete ootuste kõrghetkeks, siis just sellele järgnenud venestusreformidest kujunes pöördepunkt, mil eestlastel tekkis sügav umbusk Vene keskväo vastu. August Kitzberg on meenutanud, et 1880ndate aastate reformide näol anti *palutud leiva asemel kivi. Me palusime muudatusi ja saime nad, aga mitte meie soovide järele.*²

Kuigi Manasseini revisjonil on olnud kindel koht nii Eesti ajaloo üldkäsitlustes³ kui ajalooõpikutes⁴ on teda Eesti ajaloo seisukohast siiski küllaltki vähe uuritud. Selles ei ole aga midagi iseäralikku, vaid see peegeldab laiemalt hilise Vene keisririigi koosseisus oleva Eesti ajaloo uurimise seisut. Ajalooarhiivi toimetiste tolele ajaperioodile pühendatud artiklite kogumiku eessõnas on konstateeritud, et *19. sajandi teine pool ja 20. sajandi algus on senises ajalookirjanduses suhteliselt vähe tähelepanu leidnud ning tollase ühiskonna areng paljudes valdkondades on kaasaegsel teaduslikul tasemel paljuski läbi uurimata.*⁵ Edward Thadeni 1981. aastal koostatud koondteos „Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855 –

---

¹ Eesti ajalugu V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu 2010, lk 260 – 261. **Tobien, A.** Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus, I. Riga: Löffler, 1925, lk 21; **Брокгауз Ф. А.; Ефрон И. А.** Энциклопедический словарь, том 29 С.-Петербург 1900, lk 505.

² **Kitzberg, A.** Ühe vana tuuletallaja noorpõlve mäletsused. Tallinn 1973, lk 170.

³ **Talve, I.** Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu 2005, lk 380 – 381; **Zetterberg, S.** Eesti ajalugu. Tallinn 2010, lk 346; Eesti ajalugu V, lk 260 – 261.

⁴ **Laur, M; Pajur, A; Tannberg, T.** Eesti ajalugu II. Tallinn 1997, lk 15.

⁵ **Woodworth, B; Tannberg, T.** “Imperiaalne pööre” paljurahvuselise Vene impeeriumi ajaloo uurimisel. In: Eesti ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici estoniae 16 (23). Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses I. Tartu 2009, lk 14.

1914⁶ on jäänud senini kõige põhjalikumaks käsitluseks toleaeegse Vene impeeriumi keskvõimu poliitika avamisel siinses regioonis. Niisamuti on tolles kogumikus Toivo Rauna poolt kirjutatud peatükk eestlastest venestusajal selles võtmes veel ületamatuks kirjutiseks jäänud, mille kinnituseks on ka see, et Ajalooarhiivi toimetistes avaldati ta nüüd tõlgituna eesti keelde, peaaegu 30 aastat pärast esmailmumist, taaskord.⁷

Manasseini revisjonist avaldas Thaden 1969. aastal saksakeelse artikli,⁸ kus ta paigutas revisjoni laiemalt keisririigi poliitika konteksti. Peamise allikana tugines autor revidendi raporti publikatsioonile ning selles publikatsioonis sisalduvatele ministeeriumide poolt revidendile kaasa antud küsimustele. Nimetatud 1949. aastal Lätis avaldatud allikapublikatsiooni⁹ näol on tegu raporti mustandiga. Aastaid pärast tema publitseerimist leiti Venemaalt Aleksander III isikufondist ka selle keisrile mõeldud raporti originaal. Kahte raportit omavahel võrrelnud E. Laul¹⁰ leidis, et kui paljude andmete osas on lõplik variant põhjalikum, siis üldjoontes ja hinnangutes on tegu siiski sama suunitlusega tekstiga, kus ka esitatud järeldused on sisuliselt samad. Mainitud raporti publikatsioon on olnud kesksel kohal Manasseini revisjoni üldistavalt kajastavates kirjutistes. Ta sisaldab endas nii senaatori poolt loetletud revisjoni põhjuseid kui ennekõike kokkuvõtteid revisjoni tulemustest. Manasseini revisjoni käsitlevatest kirjutistest tuleb mainida ka I. Depmani lühikest artiklit,¹¹ milles on käsitletud Manasseini määramist revidendiks. Ühe olulise allika – revisjoni puhul valdadest kogutud ankeetmaterjali – avamisel on senini ainsaks avaldatud käsitluseks jäänud O. Karma ja A. Traadi 1961. aastal ilmunud artikkel.¹²

⁶ Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855 – 1914. Ed. Edward Thaden. Princeton 1981.

⁷ **Raun, T.** Venestamine Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. In: Eesti ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici estoniae 16 (23). Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses I. Tartu 2009

⁸ **Thaden, E.** N.A. Manaseins Senatorenrevision in Livland und Kurland während der Zeit von 1882 bis 1883. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Band 17. 1969 März.

⁹ Manaseina revizija. Senatora N. Manaseina zinojums par vina izdarito reviziju Vidzemes un Kurzemes gubernas no 1882. līdz 1883. gadam. Materiali Latvijas PSR vestures petisanai. Red. A. Drizulis. Riga: Latvijas PSR Zinatnu Akadēmija, Vestures un Materialas Kulturas Instituts, 1949. Riga.

¹⁰ **Лаул, Э.** О рапорте Н. А. Манасейна Александру III. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. X köide. Ühiskonnateaduste seeria. 1961, nr 2, lk 149 – 161.

¹¹ **Депман, И.** О назначении сенатора Н. А. Манасейна ревизором Лифляндской и Курляндской губерний. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. X köide. Ühiskonnateaduste seeria. 1961, nr 2, lk 144 – 148.

¹² **Karma, O; Traat, A.** Senaator N.A. Manasseini revisjoni puhul valdadest kogutud ankeetmaterjalidest. ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. X köide. Ühiskonnateaduste seeria. 1961, Nr. 2, lk 162 – 177.

Käesoleva uurimuse eesmärgiks on avada eestlaste poolt revisjonile pandud lootusi, ajakirjanduse rolli rahva mobiliseerimisel revidendile soove avaldama, muresid, millega revidendi poole pöörduiti, ning revisjoni puhul valdades täidetud ankeetküsitluslehtede kui ajalooallika potentsiaali ja probleematikat.

Kui üksikuid kollektiivseid palvekirju on varasemalt publitseeritud, siis talupoegade individuaalsed palvekirjad Manasseinile on ajalookirjutuses jäänud seni avamata. Käesolevas uurimuses on Võisiku vallast pärinevate palvekirjade näitel vaatluse all, mida talurahvas revideerivalt senaatorilt palus ning milliseid muresid ühes vallakogukonnas teravalt tajuti. Uurimuses kasutatud talupoegade palvekirjad pärinevad Ajalooarhiivist kubeneri kantselei fondist Viljandi sillakohtu materjalidest ning tõenäoliselt on tegu mustanditega (mõningatest nendest on toimikus kaks-kolm varianti), kuid üldiselt on nad väheste paranduste ning korraliku vormistusega. Võisiku vallast pärineva ühispalvekirja näitel on võrreldud kuivõrd 1881. aastal Eesti seltside esindajate poolt keisrile esitatud märgukirja punktid ühes talurahvakogukonnas omaks võtmist leidsid.

Manasseini revisjoniga tekkinud unikaalne ja suure potentsiaaliga ajalooallikas valdadesse saadetud ning neis täidetud ankeetküsimustiku näol on samuti ajalookirjutuses veel vähe kasutamist leidnud. Vallakogukondades antud vastused teeb eriti tähelepanuväärseks asjaolu, et nad on antud enam vähem samal ajal ning etteantud vormis, mis teeb nad omavahel võrreldavaks. Eelnevalt mainitud Karma ja Traadi artikkel sellest materjalist on peamiselt allikat ja tema tekkimist tutvustava iseloomuga, sealjuures on ajaloolasi kutsutud üles neid allikaid tulevikus põhjalikumalt uurima. 1990. aastal kirjutas Ene Hiio Tartu Ülikoolis diplomitöö sellest materjalist Viljandimaa näitel, kuid seda ei ole õnnestunud enam kätte saada. Käesolevas uurimuses on seatud eesmärgiks näidata selle ajalooallika võimalusi Võisiku valla näitel, samal ajal on tema kasutamisega kaasnevaid probleeme avatud ka valdade ja kubeneri kantselei kirjavahetuse abil. Lisaks eelnimetatud allikatele on uurimuses kasutatud ka ajakirjandust ja vähemal määral kaasaegsete mälestusi.

Enne Manasseini revisjoni juurde asumist on peamiselt Vene historiograafiales tuginedes antud lühike ülevaade senaatorirevisjoni institutsioonist keisririigis. Seejärel on avatud tagamaid, miks impeeriumi keskvoimu poolt otsustati Liivi- ja Kuramaa kubermangudes

senaatorirevisjon läbi viia. Lõpetuseks on antud lühike ülevaade sellest, milliseid reforme valla, aga sellega tihedalt seotud kubermangu tasandi valitsemise jaoks Manassein soovitas.

1. Senaatorirevisjon

Senaatorirevisjonidele pandi alus Peeter I valitsusajal 1722. aastal välja antud ukaasiga, mis sätestas, et *kõigi asjade läbivaatamiseks kubermangudes ja provintssides, et kõigis asjades valitseks õigus, saata senati liikmetest neisse igal aastal üks, temaga ühes igast kolleegiumist üks liige*.¹³ Enne Peeter I ei saanud senaatorirevisjone mõistagi olla, kuna senat ise loodi alles Peeter I valitsusajal, ent ajalookirjutuses on juhitud tähelepanu sellele, et senaatorirevisjoni võib pidada omamoodi jätkuks kesk võimu vanale tavale saata kohtadele usaldusisikuid sealset olukorda kontrollima või mõnda muud konkreetset ülesannet täitma.¹⁴ Kuigi Peeter I 1722. aasta ukaas oli revisjonide korraldamise regulaarsuse ette näinud, siis teglikkuses tema lähemad järeltulijad troonil seda ei järginud. Alles Katariina II valitsusaja lõpul viidi läbi senaatorirevisjone eesmärgiga mõnes kubermangus ilmsikstulnud ametialaste kuritegude uurimiseks.¹⁵ Kui 18. sajandi jooksul ei kujunenud revisjonidest kesk võimu poolt laialdaselt kasutusele võetud meedet, siis 19. sajandil kasutati neid märksa ulatuslikumalt.¹⁶ Revisjonide regulaarse korraldamise mõtte juurde oli tagasi pöördunud Paul I, kelle 1799. aasta ukaas (6. oktoober) nägi ette senaatorirevisjonide korraldamise iga kolme aasta tagant. Sealjuures pidi senat valima revideerivad senaatorid ning valiku kinnitama keiser.¹⁷ Samal aastal (28. november) välja antud ukaas sätestas, et kohalikel ametnikel lasub kohustus alluda kõigile revideeriva senaatori korraldustele.¹⁸

---

¹³ Брокгауз Ф. А; Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. Том 29. С.-Петербург 1900, lk 504.

¹⁴ Семенова Н. Л. Причины сенаторской ревизии Оренбургской губернии 1842 – 1843 гг. // Вестник ОГУ №4 (123)/апрель 2011, lk 46.

¹⁵ Брокгауз Ф. А; Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. Том 29, lk 504.

¹⁶ Афанасьев П. А. Использование ревизионных форм контроля в горном округе Западной Сибири в XIX веке. Исторический ежегодник. 2007, lk 155.

¹⁷ Брокгауз Ф. А; Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. Том 29, lk 504.

¹⁸ Любичанковский С. В. Практика административного расследования должностных преступлений чиновников в оценке сенаторских ревизий начала XX века. Вестник ОГУ 10 2004, lk 39.

Aleksander I aegsetes võimuringkondades anti kohaliku tasandi valitsemise efektiivsusele hävitav hinnang ning nähti senaatorirevisjoni kui riikliku kontrollimehhanismi kasutamises võimalikku lahendust olukorra parandamisel. Revisjonide tihedamat korraldamist pooldati ka Nikolai I valitsusaja alguses. Kuid vaatamata revisjonide arvu suurenemisele võrreldes 18. sajandiga jäi ka edaspidi revisjonide läbiviimine ebaregulaarseks. Nii näiteks toimusid Nikolai I esimestel valitsemisaastatel umbes pooled kõigist tema võimulolekuperioodil läbi viidud senaatorirevisjonidest.¹⁹

Aja jooksul muutus ka senati roll. Senati oli Peeter I rajanud algselt kui organi, mis tegeleks riigi administreerimisega ajal, mil keiser viibib pealinnast eemal olles hõivatud sõjaväe juhtimisega. Samal päeval, 1711. aasta 22. veebruaril, mil Peeter I andis välja ukaasi senati loomise kohta, kuulutas Venemaa sõja Ottomanide impeeriumile.²⁰ Sealjuures anti senatile riigi administreerimisel niivõrd palju funktsioone (nii täidesaatvaid, seadusantlikke kui kohtulikke), et Vassili Kljutševskil oli põhjust kirjutada, et kümnekond aastat, mil veel ei eksisteerinud kolleegiume, kujutas senat üksi endast kogu valitsust.²¹ Samas juhtis Kljutševski tähelepanu sellele, et senat oli siiski vaid isevalitseja tahte väljendaja, mitte kunagi iseseisvat tahet teostav institutsioon. *Tema volitused olid käsualuselist, aga mitte peremehelikku iseloomu --- ta oli mehhaaniline valitsemise aparaat, aga mitte poliitiline jõud.*²² Senati võimu mehhaanilise ja mitte poliitilise iseloomu ilmekaks näiteks on 1715. aastal ülemprokuröri ameti rajamine. Ülemprokuröri ülesandeks oli sisuliselt esindada senatis keisrit ja jälgida, et kõik toimuks seal isevalitseja tahte järgi.²³ 1722. aastaks, mil senaatorirevisjonide institutsioon loodi, oli senat juba seoses kolleegiumide süsteemi rajamisega kaotanud oma administratiivseid funktsioone. Kasvanud oli aga tema roll järelvalvet teostava organina, sealhulgas kolleegiumide tegevuse üle. Järgnevate valitsejate ajal senati tähtsus vähenes. Seda

---

¹⁹Ефимова В. В. Ревизия сенатора Д. О. Баранова как источник по изучению состояния государственного управления в Олонецкой губернии во второй половине XIX века. // *Ученые записки петрозаводского государственного университета*. No 2 (93) Август 2008, lk 10.

²⁰Shakibi, P. Z. Central government. In: *The Cambridge History of Russia*. Vol II. Imperial Russia, 1689 – 1917. Edited by Dominic Lieven. New York. 2006, lk 435.

²¹Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах. Книга третья. Москва. 1993, lk 26.

²²Ключевский В. О. Русская история, lk 29.

²³Ключевский В. О. Русская история, lk 30.

paiguti nii mõne teise institutsiooni arvelt (Peeter II aegne Ülemsalanõukogu, Anna aegne Ministrite Kabinet) kui ka lihtsalt tingituna monarhide suhtumisest, mis vähemasti püsivalt ei soosinud senati olulist rolli. Eliisabeti ajal senati roll mõnevõrra kasvas, Katariina II pöördus aga tagasi vahepeal senatist kadunud ülemprokuröri ameti kasutamise juurde, kellele senat sisuliselt subordineeriti. Aleksander I ajal, kui muutus kogu kõrgema tasandi valitsemise institutsionaalne süsteem, muutus ka senati roll ühes sellega. Senatile kinnitati kõrgeima järelvalve institutsiooni staatus ühes järelvalve funktsiooniga ka äsjarajatud uute organite – ministeeriumide – üle. Ministeeriumide (1802) ja riiginõukogu (1810) loomine tähendas praktikas siiski ka senati administreeriva ja seadusandliku rolli minimaliseerimist. Ta funktsioneeris 19. sajandil kõrgeima apellatsioonikohtuna ning nagu juba mainitud oli tal oluline roll just administratiivse järelvalve teostamisel.²⁴ Üheks selliseks järelvalve teostamise meetodiks oli ka senaatorirevisjon. Tuletades meelde Klijutševski sõnu senati erakordselt suure võimu pelgalt tehnilise iseloomu kohta Peeter I ajal, tuleb samuti tõdeda, et kuigi formaalselt saaks senaatorirevisjoni käsitleda kui senati vahendit kontrolli teostamiseks, siis tegelikkuses olid senaatorirevisjonid täiesti sõltuvad isevalitsejast.

Keisri tahtest sõltuvalt võidi revisjone korraldada väga erinevatel põhjustel. Näiteks saadeti 1840ndatel aastatel senaator Pihkva kubermangu selgitamaks välja meetmeid puhkenud näljahäda leevendamiseks. 1875. aastal saadeti senaator Voroneži kubermangu talupoegade rahutusi lõpetama ja nende tagamaid uurima. Üldiselt võib aga senaatorirevisjonid jagada kaheks: esimesed kutsuti ellu kohaliku võimu kuritarvituste uurimiseks ning teised kohalike institutsioonide puudujääkide kindlaksmääramiseks ja olukorra parandamiseks vajalike meetmete väljaselgitamiseks. Viimase variandi puhul on tsaariaegses entsüklopeedias toodud kõigist revisjonist eraldi näitena välja just Manasseini revisjon kui tulevasi reforme kujundanud revisjon.²⁵ Mis puudutab võimu kuritarvituste uurimist, siis ka selles osas on revisjonide rolli väga oluliseks peetud, kuna ametialaste kuritegude väljaselgitamine ja süüdlaste kohtu ette viimine oli muid teid pidi Venemaal suuresti takistatud. Nii näiteks märkis 20. sajandi alguses tuntud vene jurist Vassili Maklakov, et uurimisorganid on jõuetud kusagil ilmsikstulnud ametialaste kuritegude vastu midagi ette võtma, kui sellise kuriteo

²⁴ **Shakibi, P. Z.** Central government, lk 435 – 436.

²⁵ **Брокгауз Ф. А; Ефрон И. А.** Энциклопедический словарь. Том 29, lk 504 - 505.

toimepannud isiku otsene ülemus ei soovi süüdlase karistamist.²⁶ Boris Mironov on oma Venemaa sotsiaalajaloos kirjutanud, et Gogoli „Revidendis“ kujutatud kohalike võimumeeste hirm võimaliku revidendi ees oli aga igati realistlik. Revidendi poole võisid kaebustega pöörduda kõik piirkonna elanikud ning väljaselgitatud rikkumistele reageeriti. Näiteks 1800. aastal Vjatka kubermangus läbi viidud revisjoni tulemusena vallandati ja anti kohtu alla 186 ametnikku. Aastatel 1825 – 1855 tehti Ministrite Komitee poolt revisjonide raportitele tuginedes kuberneridele ametialaste puudujääkide eest kokku 189 noomitust ning näiteks Ida-Siberis aastatel 1843 – 1846 läbi viidud revisjoni tulemusel vabastas keiser ametist kindralkubeneri ning paljud ametnikud anti kohtu alla.²⁷ Revisjoni käigus läbi viidud juurdlus ei pidanud alati aga lõppema süüdimõistva hinnanguga. Näiteks viidi anonüümse kaebuse põhjal 1842 – 1843 aastal Orenburgi kubermangus läbi revisjon kindralkubeneri tegevuse uurimiseks. Revisjoni tulemusel leiti, et süüdistused kindralkubeneri vastu olid alusetud ning revisjoni järel omistati viimasele hoopis Anna ordeni I järk.²⁸

Vene ajaloolase Sergei Ljubitšankovski arvestuse järgi tomus aastatel 1800 – 1917 Vene impeeriumis kokku 129 senaatorirevisjoni.²⁹ Sealjuures toimus 19. sajandi esimesel poolel senaatorirevisjone rohkem (üle 80) ning teisel poolel vähem (alla 30).³⁰ Aja jooksul muutus ka revisjonide rõhuasetus. Kui sajandi esimesel poolel iseloomustab senaatorirevisjone peamiselt tähelepanu kubermanguvõimude tegevusele, siis sajandi teisel poolel suureneb tähelepanu kohalike struktuuride (kohtud, linnavõim, sõjaväeringkonnad) toimimisele. Teiseks tendentsiks Ljubitšankovski hinnangul on senaatorirevisjonide tähelepanu veelgi ulatuslikum vähenemine Venemaa nn *põlisalade* (*коренная Россия*) kubermanguadministratsioonile.

---

²⁶ **Любичанковский С. В.** Практика административного расследования должностных преступлений чиновников в оценке сенаторских ревизий начала XX века, lk 38.

²⁷ **Миронов Б. Н.** Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Том 2. С.-Петербург. 1999, lk 146.

²⁸ **Семенова Н. Л.** Причины сенаторской ревизии Оренбургской губернии 1842 – 1843 гг, lk 50.

²⁹ **Любичанковский С. В.** Практика административного расследования должностных преступлений чиновников в оценке сенаторских ревизий начала XX века, lk 39.

³⁰ **Семенова Н. Л.** Причины сенаторской ревизии Оренбургской губернии 1842 – 1843 гг, lk 46.

Viimased nende tegevusele keskenduvad revisjonid viidi Venemaal läbi 1892. aastal Tobolski, Permi ja Orenburgi kubermangudes.³¹

Nõukogude entsüklopeedias nimetatakse senaatorirevisjoni *perioodiliseks* kontrolliks (*периодическая проверка*)³², aga nõustuda tuleks pigem tsaariaegses entsüklopeedias antud definitsiooniga temast kui *erakorralisest* meetmest (*чрезвычайная мера*)³³. Korraliseks ja perioodiliseks saaks senaatorirevisjone pidada mõnest õigusaktist lähtudes, kuid praktikas rakendati teda erakorralise meetmena mõne konkreetse ajendi tagajärjel. Eranditeks on siinkohal üksikud perioodid Venemaa ajaloos, mil revisjonide korraldamisele üritati anda süstemaatilisemat iseloomu.

2. Manasseini revisjoni põhjused

Senaatorirevisjon Liivi- ja Kuramaa kubermangus viidi läbi 1882. aasta maist kuni 1883. aasta augustini.³⁴ Manassein nimetab oma raportis kuus põhjust, miks senaatorirevisjon siinsetes kubermangudes ellu kutsuti.

1. Liivimaa aadlikelt siseministeeriumi saabunud palved meetmete kasutuselevõtuks Balti kubermangude elanike seas leviva sotsiaaldemokraatliku iseloomuga agitatsioonide vastu.
2. Eesti ja läti rahva hulgast saabunud suur hulk kaebusi aadelkonna ebaõiglase tegevuse kohta madalamate ühiskonnakihtide ja mittesaksa elanike vastu.
3. Ametasutuste ja eraisikute teated ebarahuldava olukorra kohta kohalikes institutsioonides.

---

³¹Любичанковский С. В. Практика административного расследования должностных преступлений чиновников в оценке сенаторских ревизий начала XX века, lk 39.

³²Большая советская энциклопедия. Том 23. Москва. 1976, lk 249.

³³Ф. А; Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. Том 29, lk 505.

³⁴Thaden, E. The Russian Government. *In*: Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855 – 1914. Princeton. 1981, lk 56.

4. Üleüldised lahkkelid Balti kubermangude rahvaste vahel, mida raskendavad maa omandisuhete olukord, läbipaistva kohtusüsteemi puudumine ning sakslaste domineerimine kõigis ühiskonnaelulistes ja majanduslikes asjades.
5. Ammustest aegadest eksisteeriv aga viimasel ajal teravnenud rahvuslik vaen, mida süvendab ühest küljest privilegieeritud kohaliku aadli seisund ühes soovimatusega oma eesõigustest loobuda ning teisest küljest eestlaste ja lätlaste püüdlused oma õiguste võrdsustamiseks impeeriumi teiste piirkondade elanike õigustega.
6. Tarvidus koguda andmeid tegeliku olukorra kohta, mis on hädavajalikud mõningate reformide elluviimiseks. Sealjuures on siseministerium, justiitsministerium, rahandusministerium, riigivarade ministerium, teedeministerium, mereministerium ning Püha Sinodi ülemprokuror andnud kaasa konkreetsed küsimused, millele revisjoni käigus vastust saada.³⁵

Mõnevõrra paradoksaalne on, et revisjoni ellukutsumise esimese põhjusena on nimetatud Liivimaa aadlike kaebusi siseministeriumis. Selle järgi põhjustanud baltisakslased ise revisjoni korraldamise, mis nende endi positsioonile nii poliitiliselt kui kultuuriliselt negatiivse hinnangu annab ning mida baltisaksa ajalookirjutuses traditsiooniliselt halvaks sündmuseks on peetud nähes selles sissejuhatust järgevatele Balti erikorda murendavatele reformidele.³⁶

Veidi valgust revisjoni ellukutsumisele ja senaator Manasseini määramisele revisjoni läbi viima annab tollase siseministri Nikolai Ignatjevi meenutused tema memuaarid väljaandnud A. Bašmakovile. Ignatjev oli meenutanud, et pärast keiser Aleksander II tapmist 1881. aastal saabus tema juurde baltisaksa aadlike delegatsioon, kes väitnud, et need samad jõud, kes olid vastutavad keisri tapmise eest on teinud endale ohtliku pesa (*опасное гнездо*) lätlaste hulgas ning seetõttu on riikliku julgeoleku seisukohalt hädavajalik, et baltisaksa aadelkonnale antaks kohaliku elanikkonna üle suurem võim. Delegatsioon soovinud ka audientsi keisri juurde.

---

³⁵Копия отчета сенатора Н. А. Манасейна, lk 35 – 36. Манасейна ревизия. Сенатора Н. Манасейна зиножумс пар вина издарито ревизију Видземес ун Курземес губернас но 1882. лизд 1883. гадан. Материали Латвијас PSР vestures петисанай. Ред. А. Дризүлис. Рига: Латвијас PSР Зинатну Академийа, Vestures ун Материалас Күльтурас Инститүс, 1949. Рига, lk 35.

³⁶ vt. **Wittram, R.** Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180 – 1918. Grundzüge und durchblicke. Darmstadt. 1973; **A. Tobien.** Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus, I. Riga: Löffler, 1925.

Ignatjevi suhtumine baltisakslastesse olnud skeptiline, kes tema hinnangul üritasid kõrgemates ringkondades keisri tapmisele järgnenud meeleolu oma huvides ära kasutada. Keisriga kohtudes oli siseminister Ignatjev andnud edasi baltisaksa aadlike kaebuse ning soovitanud niivõrd tõsise süüdistuse kontrollimiseks viia Balti kubermangudes läbi senaatorirevisjon. Kui keiser oli küsinud, keda siseminister soovitab seda revisjoni läbi viima, olevat Ignatjev kohe vastanud, et selleks võiks olla senaator Nikolai Manassein.³⁷

Tuginedes Liivimaa maamarssal Heinrich von Bocki päevaraamatule on baltisaksa ajalookirjutuse klassik Aleksander von Tobien kirjeldanud mõnevõrra teistmoodi tollaste sündmuste arengut. Senaatorirevisjoni ellukutsumiseni viinud sündmused lähtunud sellest, et maamarssal Bock ei pidanud Liivimaa kubeneri Aleksander Uexküll-Güldenbandti oma ametisse sobivaks, kuna viimane eesti ja läti ajakirjandust ohjes ei hoia (*die Zügel schiessen lassen*) ning lubab tekkida eestlaste ja lätlaste organisatsioonidel, mis mitte mingil moel oma väidetavat eesmärki ei teeni, vaid poliitilise agitatsiooniga tegelevad. Bock käinud siseminister Ignatjevi juures kaebamas kuberner Uexküll-Güldenbandti peale ning soovinud tema asendamist mõne teise isikuga. 1881. aasta 8. juulil võetud ta ka keiser Aleksander III poolt audientsile. Seejärel olnud keiser määranud senaatorirevisjoni.³⁸ Sealjuures olevat revisjon otsustatud läbi viia vaid Liivi- ja Kuramaa kubermangus, mitte aga Eestimaa kubermangus, kuna keiser olevat öelnud, et olles korduvalt Eestimaa kubermangu külasthanud, on ta sealse olukorraga niigi kursis. Vastupidiselt Ignatjevi mälestustele kirjutab Tobien, et siseminister olevat üritanud hoopis revisjoni ellu kutsumist takistada, kuna aus revisjon tooks välja tõe kohalike olude kohta. Kui tal see ei õnnestunud, siis saavutas ta Manasseini määramisega revisjoni läbiviijaks siiski oma eesmärgi, kuna Manasseini tegevus vastanud Ignatjevi tahtmisele, milleks olnud *baltisakslasi nõrgestada*.³⁹

Kaks versiooni on mitmes punktis teineteisele vasturääkivad, ent mõlemal juhul läinud baltisaksa aadelkonna esindaja kaebama siseminister Ignatjevile ning sündmuste edasine käik Peterburis toonudki kaasa revisjoni ellukutsumise. Mõlemal juhul on Manasseini määramise

---

³⁷Депман, И. О назначении сенатора Н. А. Манасейна ревизором Лифляндской и Курляндской губерний, lk 145.

³⁸A. Tobien. Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis...lk 68 – 69.

³⁹A. Tobien. Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis...lk 495.

taga siseminister Ignatjev. Mõlemas versioonis on baltisakslaste pöördumiste eesmärgiks võimu suurendamine (säilitamine) kohalike elanike üle. Nimelt vastab sellele ka eesmärk kuberner välja vahetada, kuna etteheide viimasele seisnes just tema passiivsuses eestlaste ja lätlaste tegevuse vastu. Ka baltisaksa ajaloolane Reinhard Wittram on Baltimaade ajaloo ülevaate teoses kirjutanud, et vaatamata sellele, et *hästi informeeritud Peterburis asuvad sõbrad (gut unterrichteter Freunde in Petersburg)* rüütelkonda hoiatasid, põhjustasid baltisakslased ise revisjoni ellukutsumise, sealjuures suutmata mõjutada revidendiks määratava isiku valimist.⁴⁰

Tollal Peterburis domineeriva poliitilise ringkonna vaated ei töötanud kindlasti baltisakslaste kasuks. Pjotr Zaiontškovski on oma vene historiograafias klassikaks kujunenud monograafias, mis käsitleb isevalitsust 1870-1880. aastate vahetusel, kirjeldanud, kuidas pärast Aleksander II tapmist formuleerusid kõrgemates võimuringkondades kaks gruppi – nn liberaalsed bürokraadid, kuhu kuulus Loriss-Melikov ning nn tagurlased eesotsas Püha Sinodi ülemprokurori Pobodenostsevigaga. Uue tsaari maailmavaade ühildus rohkem viimastega ja nende tähtsus võimuladvikus kasvas kiiresti. Rahvuslikest, slavofiilsetest ja reaktsioonilistest meeleoludest kantud Pobodenostsev, võitnud uue keisri poolehoidu soodustas ka Ignatjevi määramist siseministriks. Sealjuures Zaiontškovski kirjutab, et nii nagu Pobodenostseville, sillutas ka Ignatjevi teed võimuladvikus tema maailmavaate harmoneerumine Aleksander III omaga. Analüüsides Ignatjevi sel ajal kirjutatud programmilist teksti selle kohta, mida riigis tuleb ette võtta, leiab Zaiontškovski, et kogu tekst on kantud reaktsioonilis-šovinistlikust meeleolust ning vastab Pobodenostsevi juhitud tagurliku grupi maailmavaatele. Aleksander III olevat öelnud Ignatjevi kohta kord, et *hea, et ta asja juures on, kuna ta on tõeline põlisvenelane*. Zaiontškovski rõhutab, et vaevalt on vaja võtta seda vaid sõna sõnalises tähenduses.⁴¹ Niisiis domineeris revisjoni ellukutsumise ajal Peterburis nn tagurlaste partei. Nende suhtumine mittevenelaste suurde mõjusse riigi poliitikas oli eitav ning nad toetasid riigi unifitseerimist, mitte riigi äärealade eripäraseid õigusi. Aleksander III, jättes esimese valitsejana kinnitamata Balti aadli privileegid, oli juba jõulise sammu erikorra likvideerimise

---

⁴⁰Wittram, R. Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180 – 1918. Grundzüge und durchblicke, lk 216.

⁴¹Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870 – 1880-х годов. Москва. 1964, lk 334 – 339.

suunas teinud. Nagu juba mainitud, oli Manasseini määramise taga revidentiks siseminister Ignatjev ning ka Manassein kuulus maailmavaatelt eelkirjeldatud tagurlaste ringkonda.

Igal juhul oli baltisakslaste lähtepunkt revisjoni alguses väga keeruline. Baltisaksa päritolu ajaloolane Edward Thaden järeldab Manasseini revisjoni käsitlevas artiklis koguni, et reformide läbi viimine Balti provintssides olid juba enne revisjoni otsustatud ning seega revisjon ei vastanud mitte küsimusele kas vaid kuidas.⁴² Artiklis tugineb Thaden peamiselt revidendile kaasa antud küsimuste analüüsile, revidendi raportile ning järgnenud reformide seostamisele tsaaririigi üldise poliitikaga.

Tähelepanuväärne on, et Manasseini raportis loetletud kuuest revisjoni ellukutsumise põhjusest sisaldub koguni neljas punktis konflikt aadelkond *versus* talurahvas või sakslased *versus* eestlased/lätlased. Ühe põhjusena revisjoni läbiviimiseks on Manassein loetlenud eelmainitud konflikti teise osapoole – eestlaste ja lätlaste – suurel hulgal esitatud kaebusi.⁴³ See põhjus on küll mõlemas eelpool esitatud versioonis tagaplaanil, ent võis kujunenud sündmustele olulisemat mõju avaldada kui nendest kirjeldustest järeldub. Mäletatavasti oli eesti seltside saadikutel õnnestunud pääseda audientsile keisri juurde ning anda siseminister Ignatjevile üle palvekiri. Seltside esindajatena kuulusid sellesse saatkonda teiste hulgas rahvusliku liikumise juhid Jakob Hurt, Carl Robert Jakobson, Johann Köler ja Mihkel Veske.⁴⁴ See sündmus oli leidnud aset 19. juunil ehk siis mõni nädal enne seda kui toimus eelkirjeldatud maamarssal Bocki visiit keisri juurde. Sealjuures oli maamarssal saadetud juba eelnevalt Peterburi, et ta tegutseks seal vastu eesti seltside saadikute huvidele ning esitaks ministrile kaebuse kuberner Uexküll-Güldenbandti vastu.⁴⁵ Bocki visiit keisri juurde võis vähemasti osaliselt olla mõjutatud sellest, et eestlastel õnnestus anda pealinnas üle palvekiri.

---

⁴² **Thaden, E.** N.A. Manaseins Senatorenrevision in Livland und Kurland während der Zeit von 1882 bis 1883, lk 56.

⁴³ Копия отчета сенатора Н. А. Манасейна, lk 35 – 36.

⁴⁴ **Jansen, E.** Eesti seltside saadikute märgukiri Vene keisrile 1881. aastal. Vaateid Eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu. 2004, lk 240.

⁴⁵ **Kruus, H.** Liivimaa rüütelkonna rünnak Eesti seltside vastu 1881. aastal. Eesti ajalugu XIX sajandi teisel poolel. Tallinn. 1957, lk 206.

Vene impeeriumis oli küllaltki tavapärane, et riigi erinevad piirkonnad ja institutsioonid saatsid pealinna esindajaid valitsejale lojaalsust avaldama ning see, et neil õnnestus keisri juurde audients saada oli küll suur sündmus, kuid siiski mitte midagi täiesti erakordset. Sama aasta märtsis oli käinud Peterburis lätlaste delegatsioon (võeti vastu tollase siseministri Loriss-Melikovi poolt, aga mingit memorandumit ei esitatud). Mais oli pealinnas käinud seltsi „Kalev“ delegatsioon, kellel õnnestus ka keisri ja keisrinnaga kohtuda.⁴⁶ Juuni delegatsiooni tegi erakordseks ikkagi see, et lisaks kõrgele vastuvõtule anti eesti seltside saadikute poolt siseminister Ignatjevile üle memorandum, milles olnud soovide täitmine tähendanuks sisuliselt Balti erikorra likvideerimist. Juba palvekirja üleandmine oli rüütelkondadele, kes nägid endis Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ainsat legaalses esindust, vastuvõetamatu, rääkimata veel memorandumi sisust. Võttes arvesse Peterburi võimuladvikus toimuvat, on arusaadav rüütelkondade paanika memorandumi pärast. Palvekirja oli ajastatud rüütelkondadele väga ebameeldivale ajale. Palvekirja aktsiooni üks organiseerijaid ja Peterburis eesti seltside vahendajaks olnud Johann Köler, kes olles kahtlemata teadlik võimuladvikus valisevatest meeleoludest, tajus ka kindlasti, et aeg selleks, et küsida baltisakslaste eesõiguste vähendamist on parasjagu väga soodus.

Milline oli palvekirja tegelik mõju võimuringkondades, seda võib seni teadaoleva põhjal ainult oletada. „Sakala“ avaldas läbi mitme numbri kirjelduse eesti seltside saadikute käigust Peterburisse, kus väga lühikene kirjeldus kohtumisest siseminister Ignatjeviga näitab teda positiivselt suhtuvat eesti delegatsiooni. Mainiti, et siseminister rääkis *lahkesti saadikutega ja tänas neid nende tuleku eest*.⁴⁷ Ühest küljest on hea suhtumine tõenäoline, sest kui Ignatjev oleks suhtunud delegatsiooni halvasti, ei oleks ilmselt õnnestunud keisriga kohtumist organiseerida. Teisest küljest on ajaleht selle koha pealt halb allikas mitte ainult napolisõnalisuse tõttu, vaid ka seetõttu, et isegi kui siseministri kohta oleks midagi halba olnud öelda, siis kohe päris kindlasti ei oleks see ajalehte jõudnud. Huvitav on aga tõsiasi, et kui Liivimaa kuberner saatis augustis (ehk siis pärast eesti seltside ja maamarssal Bocki Peterburis käiku) kirja siseministeriumi kavatsusega avaldada ringkiri, milles seisaks, et seltsid, mis arutavad riigi administratiivseid küsimusi suletakse kui põhikirjast kõrvale kaldujad ning

---

⁴⁶Jansen, E. Eesti seltside saadikute märgukiri Vene keisrile 1881. aastal, lk 239.

⁴⁷Eestrahva saadikud Peterburgis I - Sakala, 27. Juuni 1881, nr 26.

sellesisuliste palvekirjade koostajad võetakse seaduslikule vastutusele, siis siseministeeriumi kantseleist kubernerile saadetud vastuses keelatakse kuberneril sellist ringkirja välja anda.⁴⁸ Järeldustega tuleks olla siinkohal siiski ettevaatlik. Need seosed vajaksid täiendavat uurimist.

Tänu 1949. aasta revisjoni raporti publikatsioonis avaldatud lisadele on meie käsutuses ka siseministeeriumi, justiitsministeeriumi ja merendusministeeriumi poolt Manasseinile kaasa antud küsimused. Talurahva elu ja eriti maa omandi suhete seisukohast peaksid erilist tähelepanu pälvima mõningad siseministeeriumi küsimused. Siseministeerium tõstatab küsimuse talumaade päriseks ostmise kohta. Tekstis seisab, et siseministeeriumi käsutuses olevate andmete põhjal on selge, et talumaade päriseksostmine on arenenud aeglaselt ning seda vaatamata sellele, et keskväimu poolt on juba 1860ndate alguses määratud talu ja mõisamaade eraldamine ning kehtestatud kord, mille alusel talumaade päriseksostmine peaks toimuma. Sellest tulenevalt tunneb ministeerium huvi selle põhjuste vastu ning samuti selle vastu, kuidas seda protsessi kiirendada ning milliseks kujunevad selle tagajärjed (kui palju jääb veel maata talupoegi kui kogu talumaa on talupoegadele müüdüd). Nii nendest kui teistest siseministeeriumi küsimustest⁴⁹ järeldub selgesti, et ministeeriumi peahuviks antud revisjoni juures ei olnud ka revisjoni alguses kindlasti mitte sotsiaaldemokraatliku sisuga agitatsioonide paljastamine ega keisri tapmisega seotud isikute kohta jälgede otsimine. Samuti ka mitte järelvalve kubernerile üle, kelle kohta kaebus esitati. Siseministeeriumi küsimused on suunatud andmete saamiseks maa omandisuhete, vene keele õpetamise, rahvahariduse jm kohta. See viitab selgelt, et siseministeeriumi jaoks oli revisjoni eesmärgiks: teada saada, kas ja milliseid reforme on vaja ellu viia või kuidas juba konkreetselt plaanis olevaid reforme teostada. Siiski tuleb arvestada ka võimalusega, et ministeerium võis anda revidendile veel mingeid täiendavaid küsimusi, mille kohta ei ole arhiividest jälgi leitud või mille kohta ei olegi jälgi.

Revident Nikolai Manassein, kellele vastused väljauurimiseks anti, oli tolleks ajaks juba kogenud riigiteenistuja. Ta sündis 16. sajandist pärinevasse Venemaa aadlisuguvõsasse, mille tähelepanuväärsemateks esindajateks Venemaa ajaloo on jäänud tema ise ning tema noorem vend Venemaa meditsiiniajalukku läinud arst ja professor Vjatšeslav Manassein (kes

---

⁴⁸Kruus, H. Liivimaa rüütelkonna rünnak Eesti seltside vastu 1881. aastal, lk 208 – 209.

⁴⁹Перечень вопросов министерства внутренних дел, составленный в марте 1882 года для ревизии Н.А. Манасейна. Манасейна ревизия, lk 220 – 227.

sealjuures oli õppinud ka Tartu ülikoolis).⁵⁰ Revidendiks määramise ajaks oli Nikolai Manassein omandanud slavofiili kuulsuse, kes kuulus Peterburi võimuringkondade sellesse ringi, kelle suhtumine Balti erikorda ja baltisakslaste eesõigustesse oli ääretult negatiivne. Tobien nimetab teda *fanaatikuks temperamendilt*.⁵¹

1834. aastal Voroneži kubermangus sündinud Manassein oli pärast õigusteaduse õpinguid Keiserlikus akadeemias võetud 1854. aastal teenistusse senati juurde alustates teenistusastmelt titulaarnõunikuna (IX aste teenistusastmete tabelis) töötades esialgu departemangu sekretäri abi ja seejärel departemangu sekretärina.⁵² Oli seejärel ametis rahukohtunikuna Kaluuga kubermangus, kus temast sai ringkonnakohtu prokurör. 1868. aastal asus ta Moskvasse tööle kohtupalati prokurori abina ning 1877. aastal oli temast saanud justiitsministeeriumi departemangu direktor. Senaatoriks määrati ta 1880. aastal. Hiljem, pärast revisjoni, sai temast keisririigi justiitsminister (1885 – 1894) ning seejärel riiginõukogu liige.⁵³ Sealjuures on tähelepanuväärne, et just tema ministriksoleku aega jääb justiitsreformide ellu viimine Balti kubermangudes. 1890 aastaks oli ta jõudnud teenistusastmetabelis tegeliku salanõuniku astemeni (II aste). Manassein suri 1895. aastal Tsarskoje Tselos. Pika riigiteenistuse jooksul oli talle omistatud hulganisti ordineid: Stanislavi I järk (1872), Anna I järk (1876), Vladimiri II järk (1879) ning Valgekotkas (1885) ja Aleksander Nevski (1889).⁵⁴

---

⁵⁰БрокгаузФ. А; Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. Том 18 С.-Петербург 1896, lk 524.

⁵¹А. Tobien. Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis...lk 101.

⁵²Министерская система в Российской империи: К 200-летиюминистерств в России. Коллегия: Раскин. Д. И. Козлов В. П. Соколов А. Р. Москва 2007, lk 229.

⁵³БрокгаузФ. А; Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. Том 18, lk 524.

⁵⁴Министерская система в Российской империи: К 200-летиюминистерств в России, lk 229.

3. Eesti avalikkus ja palvekirjad

1882. aasta 12. mail saabus senaator Manassein kaaskonnaga Riiga. Vastu võtma tulid teda teiste seas nii Liivimaa kuberner, asekuuberner kui Riia linnapea. „Sakalas“ kirjutati, et ühes Manasseiniga saabusid tema kantselei ametnikud riiginõunikud Wennbrich ja Tumkovski, õuenõunikud Klugen ja Pankov, titulaarnõunik Eneditsch, kohtunik Gumbski, läti keele tõlk Sterste ning eesti keele tõlgid õuenõunik Rose ja kapten Weitzenberg. Samas ajalehenumbri anti rahvale teada, et Moskva ajalehtedes kirjutatakse, et revidendile on ülesandeks tehtud Liivi- ja Kuramaa kohtuid revideerida, pärida aru mõisnikelt, kelle kohta sama aasta aprillis Kuramaa talupoegade saatkonnalt senaatorile kaebus esitati ning *eestlaste ja lätlaste praegusi tarvitusi järele uurida* ja selle kohta siseministrile ettekanne teha, *nõnda, et talupoegade puudused ja hädad põlluharimise kohta sügavalt seletatud ja harutatud saavad.*⁵⁵

Eesti avalikkuses seati revisjonile väga kõrgeid ootusi. Ajakirjanduses käsitleti senaatorirevisjoni kui erakordset võimalust, mis eestlastel tuleb ära kasutada, et tegelik olukord keskvõimule ilmsiks teha ning vajalikke reforme küsida. Sealjuures avaldati veendumust revisjoni heasoovliku iseloomu kohta eestlaste suhtes ning konstateeriti, et revidendi tulek on juba laiades rahvamassides ärevust tekitanud. Nii näiteks kirjutati juba enne revisjoni algust „Eesti Postimehes“, et *nii palju kui meie oleme kuulda saanud, valmistub rahvas end igal pool selle tähtsa sündmuse vasta*. Sealjuures julgustati rahvast revidendile palvekirju kirjutama.⁵⁶ „Sakalas“ kirjutati veidi pärast revisjoni algust, et *kõik meie rahvas usub kindlaste, et uus aeg, parem elujärg* revisjoni tulemusel algamas on.⁵⁷ Kuigi ajakirjanduse teadetesse tuleb suhtuda ettevaatusega, kuna keskvõimu ettevõtmist ei oleks olnud võimalik kuidagi negatiivselt kajastada, siis ka hilisemad kirjutised kinnitavad, et rahva ootused revisjonile olid väga kõrged. Nii näiteks meenutas August Kitzberg revisjonieagse meeoleolu kohta, et *me hõiskasime ja lootsime kõike head ning muudkui sepitsesime palvekirju.*⁵⁸ Villem Reiman kirjutab rahva lootuste kohta, et *kuhu revideeriv senaator ja tema ametnikud ilmusivad, sinna tekkis otse rahva rändamine. --- Usk revideerija võimu sisse oli*

⁵⁵ Senatori ülewaatusest Läänemere kubermangudes - **Sakala** 12. juuni 1882, nr 13.

⁵⁶ Isamaalt - **Eesti Postimees**, 21. aprill 1882, nr 17.

⁵⁷ Senatori ülewaatusest Läänemere kubermangudes - **Sakala** 12. juuni 1882, nr 13.

⁵⁸ **Kitzberg, A.** Ühe vana tuuletallaja noorpõlve mäletsused. Tallinn 1973, lk 153.

*piiramata.*⁵⁹ Kanepi kihelkonna talupoegade ühise märgukirja koostamise juures olnud Martin Vares meenutas märgukirja koostajate ootuste kohta, et *selles naiivses arvamises olime, et senaator niisuguse õiguse võimuga varustatud saab olema (et) kisendava ülekohtu all kannatajaid otseteel lühema ehk pikema aja jooksul aidata võib.*⁶⁰

Huvitava fragmendi revisjoni alguse aegsete ootuste ja arvamuste kohta pakub järgnev Viljandi kreisis Võisiku vallas revidendile koostatud kaebekiri. Iseküsimus antud kaebekirja puhul on küll see, kas ta kajastab inimeste eriarvamusi selles osas, mida saabuvalt revisjonilt oodata või on tegu pelgalt isikute vaheliste vastuoludega, mis kaebaja esitatud kirjeldust kujundasid.

---Nüüd siis tahan mina teile aulik suur härra ühest riigi valitsuse teotajast paar sõna rääkida. See oli pühapäeval 4mal aprillil 1882, Võisiko vallas Nõmavere külas Jürri Loij (vallavanema abi). Käis ametlikult käsku andmas mööda küla kui tema sinna talusse tuli, kus mina korteris olin, oli peale käsu kohe esimene just vene riigi valitsust teotada, nimelt teie kohta kõrgesti austud härra rääkis tema nõnda. Manaseinile ei maksa kedagi palve kirja anda, sellest kedagi välja ei tule, teie rumalad inimesed uskuge mind, küll teie näete kui Manasein siia tuleb, sõidab kohe mõisnikkude juure sisse, seal topivad mõisnikud temal suud ja silmad ja p... raha täis, siis tema ei kuule teie juttu sugugi ja läheb niisama targalt jälle Peterburki tagasi kui ta sealt tulnud on. Kas teie arvate temal raha tarvis läha, tema on seoke sama kui meiegi ja Keisrile võib ta ette rääkida kuida tahab, kes seal kuulmas on, kohtud ei või kedagi teha, mõisnikud teevad mis nad tahavad, mõisniku peale ei maksa kohtusse kaevata jne.

Seesugune oli tema jutt. Esiti kihutas tema kaks küla härraga kohut käima. Kui teised endid juba sisse mässisid, siis lõi ennast sealt lahti ja naerab teiste vaeva kulu ja häda külma südamega pealt, ja nüüd kui kõik eesti rahvas senatori tulekud suure igatsemisega ootavad, siis püüab tema rahvast nende vastu uskmatuks teha ja ütleb rumalad ärge oodake, need ei tee kedagi kasu. Tema on küll sündimise poolest eestlane aga eesti meelt ega tegu temal ei ole, tema on ennast nihilistlaseks ümber muutnud, ta näitab ennast nagu teiste tööriist olema, kes eesti rahva elule kahju püüab teha. Püütku eksitajad küll eksitada aga eesti rahvas jäävad ikka truuks vene keisrile, kes meile palju head on teinud ja meie elu on parandanud, selle kirja tunnustaja olen mina Jaak Kõrgesar ja peremees Ado Merits Viljandi kreisist Võiskiko vallast Nõmavere külast.⁶¹

Villem Reiman kirjutas, et 1881. aasta märgukirja soovid kajastasid eesti rahva enamuse nõudmisi, mille kinnituseks on see, kuidas sagedasti palvekirjadesse on kirjutatud, et *meie tunnistame seda petitsooni kõigis tema punktides terve Eesti rahva hingesoovide tõsiseks*

⁵⁹ Reiman, W. Kolm ajaloo hallikat venestamise päevilt, lk 4. Eesti Kirjandus 1910.

⁶⁰ Vares, M. Katkeid minu mälestustest II. Tuna 4/2004, lk 135.

⁶¹ EAA.952.1.578, lk 45.

*avalduseks.*⁶² Sealjuures on küll teadmata, millistele palvekirjadele konkreetselt ja kui suurele hulgale Reiman tugines. Mis puudutab ajakirjandust, siis olulisem kui see, mis meeleolusid ajakirjandus revisjoni kohta kajastas, on see, kuivõrd mobiliseeris ajakirjandus inimesi palvekirju kirjutama ja kuidas ta juhendas neid soove avaldama. Üks huvitavamaid artikleid rahva mobiliseerimiseks senaatorile soove avaldama ilmus enne revisjoni algust „Eesti Postimehes“. Artikli teeb tähelepanuväärseks see, et artiklis nimetatakse tema autoriteks 1881. aasta märgukirja autoreid, kes nüüd loodavad, et *rahvas omalt poolt näitab, et meie mitte oma soovimisi vaid ka tõesti terve rahva soovimisi oleme riigivalitsusele ette kannud.*⁶³ Artiklis puudub küll viide, kes täpselt märgukirja allkirjastajatest olid osalised selle artikli kirjutamisel ja seeläbi ka juhtnööride andmisel. Artiklis esitatakse konkreetsed soovid, mida palvekirjades võiksid inimesed Manasseinilt küsida. Üldjoontes vastavad need soovid märgukirjas esitatule, kuid on ka erinevusi. Artiklis kutsutakse üles palvekirjades küsima:

eestikeelseid linnakoole, eesti keele õpetamist gümnaasiumides, eesti keele professuuri Tartu ülikooli; kohtuametnikele, arstidele ja kirikuõpetajatele ülikoolis eesti keele eksami nõuet, eesti keelele saksa keelega ühesugust õigust

talude rendi ja ostu hinna kergendamist ning popside elu üle nõupidamist, sillutamise ja postimaksude ning moona vedamise paremat äraajamist, patronaadi õiguse kaotamist

eestlaste maa üheks kubermanguks tegemist, maakonna seadust (st. semstvot) muutmata kujul

1881. aasta märgukirjast erineb üleskutse kõige pealt selle poolest, et artiklis puuduvad soovid, et talumaa müügilepingud saaksid riigi poolt üle vaadatud, et rahvakoolid peaksid mõisnike ja kirikuõpetajate sõltuvusest vabanema ning et väheneks mõisnike mõju kohtuametnike ametisemääramisel. Märgukirja üheksast punktist koguni kolm puudutavad õigusemõistmist ning seetõttu võib pidada isegi mõnevõrra üllatavaks, et muud kohtupidamise muutmise soovi kui eesti keele kasutamise võimaldamist (artiklis *eesti keelele saksa keelega ühesugust õigust*) ei ole artiklis üldse esitatud. Ülejäänud märgukirjas esitatud soovid on artiklis olemas. Tähele tasub panna muidugi seda, et kuigi antud artiklis puuduvad eelnimetatud märgukirja soovid, siis artiklis on rõhutatud märgukirja soovide eeskujuks võtmise vajadust ning märgukirja sisu oli avalikult teada. Märgukirja tekst avaldati

---

⁶² **Reiman, W.** Kolm ajaloo hallikat venestamise päevilt, lk 3.

⁶³ Isamaalt - **Eesti Postimees**, 21. aprill 1882, nr 17.

ajakirjanduses ju juba veidi pärast tema esitamist Peterburis. Artiklis esines jällegi mõningaid soove, mis märgukirjast puudusid. Märgukirjast puudub popside elu üle nõu pidamise soov ehk siis teisisõnu see, et valitsus asuks tegelema sellega, kuidas popside rasket majanduslikku olukorda parandada. Peamine ja enim silmatorkav muutus võrreldes märgukirjaga on siiski eesti keele osatähtsust puutavate soovide kasv. Kohtukeelena eesti keele kasutamise soov, nii nagu ka see, et siinmail kohtuametit soovivad isikud juba Tartu Ülikoolis eesti keele eksami peaksid andma, on märgukirjas olemas, kuid puudub eestikeelsete linnakoolide, gümnaasiumis eesti keele õpetamise ning ka Tartu Ülikooli eesti keele professori rajamise palve. Niisamuti lause, milles *eesti keelele saksa keelega ühesugust õigust* palutakse.⁶⁴

„Tartu Eesti Seitungis“ kutsuti pärast seda Eesti Postimehe artiklit üles seal avaldatud soov ja märgukirja eeskujuks võtma, kuna *need märkused on kõik rahva enese soovid, kelle ette panemist nimelt tarvis, ja kelle täide minemine meie maale õnnistuseks oleks*. Lisaks sellele kutsuti üles ka muude soovidega, mis rahva elu võiksid parandada julgelt Manasseini poole pöörduma: *Peale üheksa punkti on veel väga palju üleüldisi soovisi rahva rinnast palavalt õõgamas – ärgu jäägu ka neist mitte midagi avaldamata. Aeg ei luba seda*.⁶⁵

Karma ja Traat juhtisid tähelepanu sellele, et kuigi 1882. aasta 27. mail anti kuberneridele Trükiasjade Peavalitsusest tsirkulaar, mis keelas Manasseini revisjoni käigust avaldada muud kui võimude ametlikke teateid, siis ilmus siiski ka edaspidi lisaks ametlikele teadetele muid revisjoni käsitlevaid kirjutisi.⁶⁶ „Sakala“ ei ilmunud üldse 1882. aasta märtsi keskpaigast (pärast Jakobsoni surma) kuni juuni keskpaigani aga „Sakalas“ avaldati pärast taas ilmuma hakkamist läbi mitme numbri üleskutseid palvekirju kirjutada ning konkreetseid suuniseid. Nii näiteks kirjutati, et *kui mõni vallavalitsus peaks näituseks vallamaksude raskusi ette panema tahtma, et kõrgele härrale näidata, kuidas väikeste põllupidajate maa peal (vakumaa peal) palju suuremad maksud on kui suurte põllupidajate (mõisnikkude) maa peal, kellest vastalised ümber pöördud avaldusi teinud, siis pangu ta seda ette ja olgu rehnung täieline ja selge*. Sellele järgnes arvuliste andmetega täiendatud näide teetegemiskohustuse ebaõiglasest

---

⁶⁴ Eesti saadikute märgukiri keiser Aleksander III-le. (Ado Grenzsteini ära kirja järgi). **Kruus, H.** Eesti ajaloo lugemik III. Tartu 1929, lk 281 – 285.

⁶⁵ Omalt maalt. Tartus: Soovsõna Eesti rahvale - **Tartu Eesti Seitung**, 28 aprill 1882, nr 17.

⁶⁶ **Karma, O; Traat, A.** Senaator N.A. Manasseini revisjoni puhul valdadest kogutud ankeetmaterjalidest, lk 163.

jaotamisest⁶⁷, järgnevas ajalehenumbris kirikumaksude suurusest⁶⁸, kolmandas rahvakoolidele valla poolt tehtavatest kulutustest⁶⁹ jne.

Üheks näiteks selle kohta, kuivõrd 1881. aasta märgukirjas esitatud soove ühe kogukonna talurahvas ühises palvekirjas üle võttis on järgnev Võisiku vallas koostatud 15 punktiline palvekiri. Tähelepanuväärseks teeb tema see, et alla on kirjutatud märkimisväärne arv – 359 mehe nimed. Oluline on sealjuures, et tegu on poliitiliste soovidega maa elu korraldamise muutmiseks, mitte vaid konkreetse kogukonna muredega. Palvekirjas seisab:

1. Palume meie, et mõisnikud sunnitud saaksid maad riigivalitsuse taksi järele talurahvale müüma
2. Palume, et ostetud koha kontraktid saaksid läbi vaadatud ja kus tarvis, kõik seaduse vastased punktid ära parandatud, ja kõik tarvilikud õigused omanikule lubatud, nii kui jahi ja kalapüüdmise õigus jne.
3. Kroonu ja maa maksude ühte viisi ära jaotamist, nii mõisa kui talu maa peale.
4. Palume, et talurahvale eestseisus saaks seatud ja et eestlaste eestseisus sakslaste eestseisusega ühevääriline oleks.
5. Et koolid ministeeriumi alla saaks, nii kaua kui koolid saksa, mõisnikude ja kirikuõpetajate, ülevaatusse alla jäävad, ei ole neist kedagi head loota, ennemalt on nad rahva pimestajad.
6. Et patronaadi õigus saaks kaotatud, nii et kihelkond omale prii tahtmise järele kirikuõpetaja saaks valida, siis ei saaks kirikuõpetajad poliitika asjade sekka pruugitud.
7. Et rahu kohtud meile saaks sisse seatud, aga seda oleks paluda, et kohtu minister, rahukohtunikud oma tahtmise järele ametisse seab ja ära kinnitab.
8. Et Balti kubermangude politsei kohtud üleüldse riigi seaduse järele muudetud saaksid.
9. Et Eestimaa üheks kubermanguks saaks, ja eesti keel saksa keele asemele kohtu keeleks saaks, siis saaks meie kahe keelega läbi, nii et vene keel kui riigi keel, aga kohtu keel peaks rahva keel olema, sellepärast oleks paluda, et iga õiguse teaduste õppija, kes Tartu suurest koolist läbi käinud ka eesti keele poolest saaksid läbi katsutud, kui ta Eesti maal omale kohtu ametit nõuab, veel oleks paluda, et Tartu universitetil ka eesti keele professorid oleks ja et kirikuõpetajad ja tohtrid ka eesti keele eksami saaksid tegema ja et eestlastele koolides eestikeeli õpetused antaks.
10. Et teoorjus saaks ära kaotatud, nüüd sunnivad mõisnikud seda vägisi talurahvale peale, ja kes ei taha orjata visatakse kohast välja, ja et riigivalitsus rendi ära määraks, kui palju taalri pealt võib nõuda, nüüd tõstavad mõisnikud rendi nii kalliks, et seda keegi maksta ei jõua, ja see on hea ja armuline härra, kes oma talupidajatele kontraktid annab, aga mõni ei anna kontrakti sugugi, ja paneb kaks ehk kolm korda aastas renti juure.

---

⁶⁷Senatori ülewaatusest Läänemere kubermangudes - **Sakala**, 12. juuni 1882, nr 13.

⁶⁸Senatori ülewaatusest II - **Sakala**, 22. juuni 1882, nr 14.

⁶⁹Senatori ülewaatusest III - **Sakala**, 29. juuni 1882, nr 15.

11. Oleks väga paluda, et kõrge riigivalitsus saunameeste, popside ja väljatulnud soldatite elu üle nõu peaks. Küll on renditalu pidajate elu vaene aga nendel on veel kümnekord vaesem, nendel on peaaegu keskaja orjapõli, saunamehed kes oma väikesed majad, kas mõisa või peremehe lubaga mõnda kohta halva maa äärepeale on ehitanud peavad peremeest ehk mõisa ja mõnes kohas mõlemaid orjama. Kui ei orja, lõhutakse saun maha, sedaviisi peavad vaesed saunamehed kõige oma asjadega ühest kohast teise rändama ja mõni lõhub omal maha, aga ei lasta enam kuskile üles ehitada, nõnda on siis saunade palgid mitmes kohas hunnikus, ja omanik peab kõige oma perega teiste käest peavarju paluma. Popsid, kes peremeeste juures korteris on, neil on väga palju kannatada, nad söövad vaest sööki, käivad halvas riides, ja peavad peremehe sõna kuulama, ja teda orjama korteri eest, kui ei orja, aetakse minema, aga häda sellele, kellel lapsed on, ja vaene on hädas, sest lapselisi peresid ja vanasid ei taheta kuskile vasta võtta, sellepärast jäävad paljud tüdrukud ja poisid abielusse heitmata, sest ilma maadeta pärisrahva elu hirmutab neid ära, sellepärast oleks paluda, et maa väiksemas tükides ära jagataks nii et kõik saavad, ja et väikses tükides ka maad antaks luba osta, veel oleks paluda, et riigi valitsus mõisnikkude käest maad vähemaks võtaks, ja talurahvale annaks, sest nemad on omad piirid viimasel ajal väga laiaks ajanud, palju maid talurahva käest ära võtnud ja mõisad peale ehitanud.
12. Oleks paluda, et rahva eksitaja ajaleht Tallinna Sõber saaks ära keelatud, ja et Eesti rahvale luba antaks, et igapäev seda ajalehte võiks lugeda, mis keegi tahab, nüüd keelavad kirikuõpetajad ja mõisnikud seda mõnes kohas talurahvale ära ja sunnivad Ristirahva pühapäeva lehte ja Tallinna Sõpra.
13. Oleks paluda, et kõrtsid suurte külade seas saaks ära kaotatud, need rikuvad noore rahva elu ja on enamasti varaste kogunemise paigad.
14. Oleks paluda, et ihu nuhtlus saaks sootumaks ära kaotatud, see sugugi inimesi ei paranda, vaid enamasti vihale ärritab, kes kord selle teotava nuhtlusega on nuheldud, ega see teine kord enam ei häbene.
15. Oleks paluda, et pearaha maade peale saaks ära jagatud, kui küll kroonu maksud maha jäävad, aga sellegi pärast jäävad valla maksud veel mis 2-st kuni 5-e rublani, ja mõnes vallas veel rohkem, mis iga mehe hing 14 aastaselt kuni 60-ni maksuma peab, aga selle rahaga on ilma maadeta inimesed hädas, mõni ei jõua nii palju raha aastas teenidagi, ja valla valitsusel on väga suur vaev nende käest pearaha saada, sellepärast müüakse tihti vaestel popsid isegi lehm ehk lammas mis tema ainus varandus on, oksjoni viisil ära, ja tasutakse valla ja kroonu maksud, sellepärast sünniks pearaha maade peale ära jagada, nii et mõisnik ka valla maksud peaks maksuma, sest valla kohus talitab mõisa asjad ka jne.⁷⁰

Palvekirja viieteistkümnest punktist vastavad esimesed üheksa punkti kõik märgukirja üheksale punktile. Mõnda punkti on võrreldes märgukirja tekstiga lühendatud ja mõnda täiendatud, mitmel juhul on aga märgukirjast laenatud ka punkti sõnastust. Üheksandas punktis on lisaks märgukirjas olevatele kohtunikele ka tohritelt ja kirikuõpetajatelt eesti keele eksamit Tartu ülikoolis nõutud (küll aga oli selle soovi üleskutse olemas eelnevalt käsitletud

---

⁷⁰ EAA.952.1.578, lk 29 – 30.

„Eesti Postimehe“ artiklis). Ülejäänud punktide puhul tasub esile tõsta põhjalikke kirjeldusi popside ja sanuameeste elu kohta, ning palvet, et teoorjus saaks ära keelatud ühes tähelepanu vääriva täiendusega, et *nüüd sunnivad mõisnikud seda vägisi talurahvale peale*. Samuti, et maa rendi hind riigi poolt ära määrataks. Uued on punktid, et kõrtsid *suurte külade seas saaks ära kaotatud*, et kirikuõpetajad ei sunniks talurahvale teatud ajalehti peale, et ihunuhtlus üldse ära kaotataks ning, et pearaha maade järgi ära jaotataks. Torkab silma, et see kaebekiri tundub võrreldes 1881. aasta märgukirjaga mitmeti rohkem esindavat vaesema talurahva huve. Sellele vastavad 1881. aasta märgukirjast puuduvad punktid popside, saunameeste ja endiste soldatite elu kergendamiseks, mis Võisikust pärinevas palvekirjas on esitatud ühes kõige pikema seletusega kõigist punktidest, samuti et *maa väiksemateks tükideks ära jagataks nii et kõik saavad, ja et väikestes tükides maad antaks luba osta*, ning tähelepanu juhtimine sellele, et maata talupoegadel on väga raske makse tasuda. Märgukirjas ei ole ka Võisiku talupoegade palvekirjas esitatud julget soovi *et riigi valitsus mõisnikkude käest maad vähemaks võtaks, ja talurahvale annaks, sest nemad on oma piirid viimasel ajal väga laiaks ajanud, palju maid talurahva käest ära võtnud ja mõisad peale ehitanud*. Märkus, et mõisnikud on oma piire talumaa arvelt laiendanud, võis ennekõike lähtuda Võisiku talupoegade enda kogemustest mõisnik Leo von zur Mühleniga, millised kajastuvad paljudes palvekirjades, mis vallast senaatorile koostati (vt järgmine peatükk).

Kanepi kihelkonna ühispalvekirja kohta (palvekiri ei ole säilinud) meenutas tema koostajaid M. Vares, et 1881. aasta märgukiri oli tema *aluseks*, kuid *laiemalt ja põhjalikumalt oli meie kirjas kooli, kiriku ja maa, nimelt kvootemaa küsimus Kanapää elust-olust võetud põhjendustega varustatud ja valgustatud*.⁷¹ Kitzberg meenutas, et ka Karksis võeti palvekirja koostamisel 1881. aasta märgukiri eeskujuks. Palvekirja sisseviimise kohta (Riias) meenutas Kitzberg, et *reisiraha võeti peremeeste käest kokku, vist 20 – 25 kop. talu pealt. Üks maksis, teine ei maksnud, ei mäleta, kas tuli meile neljale igaihe jaoks kümme rubla kokku. Hobuste palkamiseks ehk ulatus, raudteed veel ei olnud ja nii pika maa peale ometi kedagi küüti ajada ei võidud*.⁷² Vares kirjutas, et Kanepi kihelkonnas tehti vallavanemate poolt otsuseks 10 rubla

---

⁷¹ Vares, M. Katkeid minu mälestustest II, lk 135.

⁷² Kitzberg, A. Ühe vana tuuletallaja noorpõlve mäletsused, lk 153.

*adra pealt vallamaksudena sisse võtta, kellest üks pool kirjavalmistajale tasuks ja teine pool saadikutele Riia reisi kuludeks määrati.*⁷³

4. Palvekirjad Viljandi kreisist Võisiku vallast

Tänapäeval Võisiku valda enam ei ole, küll aga on Võisiku küla, mis asub Põltsamaa valla territooriumil. Manasseini revisjoni aegne Võisiku vald asus Kolga-Jaani kihelkonnas, välja arvatud kaks küla Võisikul, mis jäid Pilstvere kihelkonda.⁷⁴ Ajaloos on Võisiku tähelepanuväärne ka selle poolest Võisiku mõisa maa peal asunud Rõika-Meleski peeglivabrik oli 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses Eesti suurim käitis. 19. sajandi lõpul ja 20 sajandi alguses oli Kolga-Jaani pastoriks Villem Reiman.⁷⁵ Kolga-Jaani kihelkonnast ja tema ajaloost andis mõned aastad enne revisjoni ülevaate Friedrich Amelung kihelkonna nime kandvas teoses „Das Kirchspiel Klein St Johannis“. Selles teoses on Amelung muuhulgas märkinud ära suure rahvastikutiheduse ja harimiskõlbliku maa nappuse selles Võrtsjärvest põhja jäävas kihelkonnas. Konstateerides, et tal puuduvad kaasaegsed andmed kihelkonna ja temas asuvate valdade elanike täpse arvu kohta, pöördub autor Carl von Budbergi „Adressbuch für Livland und Oesel“ juurde, kus on esitatud statistilised andmed 1842. aasta kohta. Tollal elanud kihelkonnas inimesi 6179, millega Kolga-Jaani ületas rahvastiku tiheduse poolest selgelt Liivimaa kubermangu keskmise. Amelung kirjutas, et elanike arv kihelkonnas on vahepeal aga veelgi kasvanud ja eriti silmatorkavaks muutub näitaja võttes arvesse elanike arvu ja harimiskõlbliku maa suhet. Autor toob välja, et põllumaa nappus kihelkonnas oli juba A.W. Hupeli poolt 18. sajandil ära märgitud. Hupel kirjeldas 18. sajandi Kolga-Jaanit kui *suurt kihelkonda, milles on palju metsa, veelgi enam soiseid alasid ning pea vahetpidamata üksikuid talusid, harva mõni küla silma torkab. Harimiskõlbulik põllumaa koosneb kõrgendikest, millest paljud kevadeti veega ümbritsetud on, mistõttu neid soosaarteks nimetatakse. Põllumaast ei piisa, et elanikke ära toita, mistõttu talupojad üritavad endale loomakasvatuse,*

⁷³ Vares, M. Katkeid minu mälestustest II, lk 135.

⁷⁴ Amelung, F. Das Kirchspiel Klein St Johannis. Tartu. 1877, lk 4 – 6.

⁷⁵ ENE 4, Tallinn. 1989, lk 644.

*võsamaade ja metsa abil, millest nad palke, küttepuid jm müüivad, samuti palju puidust tarbeesemeid valmistavad, elatist saada.*⁷⁶

Järgnevalt on esitatud Võisiku vallast pärinevaid talupoegade palvekirju. Kuigi üldistavalt on ajalookirjutuses kirjutatud sellest, mida talurahvas palvekirjades revidendilt palus, siis kui välja jätta mõned erandid mõningate ühispalvekirjade näol, siis neid ei ole publitseeritud ega uurimustes veel põhjalikult kasutatud. Järgnevalt esitatud palvekirjad pakuvad ühest küljest näite sellest, milliseid palvekirju Manasseinile esitati ja millistele probleemidele lahendusi otsiti. Teisest küljest pakuvad ühest vallast pärinevad palvekirjad pilguheite talupoegade muredesse ühe kogukonna piires, mis annab ehk terviklikuma pildi kui juhuslikud palvekirjad erinevatest Eesti kogukondadest. Nendest on näha, mida talupojad selles kogukonnas põletavate muredega tajusid ja milles tundsid abi vajavat. Põhjalik toleaege Võisiku valla talupoegade elu avamine nõuaks tulevikus veel täiendavate allikate kasutamist, mis palvekirjade huvitavat iseloomu arvesse võttes kindlasti ka tasuks ette võtta. Siinkohal on meie peahuviks aga see, milliste muredega revidendi poole pöörduti. Kui eelnevalt esitatud talurahva ühine palvekiri Võisiku vallast käsitles nõ suurt poliitikat, siis enamus palvekirjadest Võisikul ning oletatavasti ka mujal, puudutavad siiski mõnda isiklikku või kogukonnale mureks olevat konkreetset juhtumit. Tihti vastuolusid mõisniku või siis ka talupoegade endi vahel. Enamasti palutakse, et senaator sekkuks kohtupidamisse.

Hans Sihveri palvekiri. Kui mina aastal 1880 19mal jaanuaril kahe koorma agudega metsast kodu poole tulín, sõitis üks härra sama teed väikeses saanis kutsariga minu järele ja kui ligi sai, käskis mind hobused kinni pidada, et temal parem mööda sõita, mis ma silma pilgul täitsin. Ja seda tehes ei tunnud mina mitte mööda sõitijat ära, et see Võisiku mõisa härra L. von zur Mühlen oli ja ei teadnud ka tema ees mütsi ära võtta. Ja kui tema mööda oli sõitnud, pidas tema kinni ja tuli löi nende sõnadega üteldes, miks mina härra ees mütsi peast ära ei võta, minule nii tugevasti pähe, et ma uimaseks maha langesin. Ja kui ma vähe aja pärast toibusin ja ülles tõusin, seisis härra ikka minu ees ja käskis mütsi peast ära võtta. Aga et ma oma uimase peaga ei teadnud, mis ma tegin. Ja kui mind küll oli peksnud, võttis tema püssi ja sihtis minu peale ja lubas mind maha lasta nii kui koera ja peksis püssi rauaga ja vedas mind mõisa juure ja laskis mind kõiega kätest ja jalust kinni siduda ja saatis minu vasta õhtu kella 5 ajal Viljandi silla kohtu härra juure. Ja kui tema minu asja sai järele kuulunud, käskis tema mind kodu minna. Ja kui mina tahtsin kaebust tõsta L. von zur Mühleni peale, siis küsis silla kohus, et kas mina tahan valuraha saada vai et seaduslikult trahvitud saaks ja lükkas seda asja kreiskohtu hooleks ja kreiskohus mõistis mulle 10 rubla trahvi. Ja minul kadus tärmini aeg käest ära ja seeläbi, et minul raha ei olnud ära maksta ja ei saanud suuremasse

---

⁷⁶ Amelung, F. Das Kirchspiel Klein St Johannis, lk 4 – 6.

kohtusse enam kaebust tõsta. Minu kaks hobust jäid koormatega tee peale, kus nad 7 versta eemal ise tahtes aedade vahelt teisel hommikul olla leitud.⁷⁷

Võisiku mõisniku Leo von zur Mühleni tegevuse kohta on hulganisti kaebekirju, sealjuures korduvalt kurdetakse, et mõisnik rendilepinguid ebaõiglaselt ja pahatahtlikult taluperemeestega lõpetanud on.

Alandliku palvega teie ette tulles kõrgesti austatud härra Manassein loodan mina, et teie minu palvet saate kuulda võtma minule abi saata, mina olen see kõige õnnetum inimene ja Võisiku mõisa pärishärra Leo von zur Mühlen on minu õnnetuse sisse lükanud. Tema on minul maja kõige kraamiga ja põllud kõige viljaga käest ära võtnud ja mind naisega hulkuma ajanud. Seda röövli tööd tegi ta veel kohtu lubaga, lühikest rääkides, on see asi nõnda.

Minu tüdruk ajas hobuse ja vankriga ühte vana tee kohta mööda läbi metsa nurga ilma et mina teda sealt oleksin käskinud minna, aga sealt ei tohtinud keegi käia. Ta küll küla karjamaa on, siiski pani mõisa härra selle tee kinni, sest neil on luba teha, mis nemad tahavad. Nüüd tõstis metsavaht minu peale kaebust ära ette ja (mõisnik) ütles mind kohast lahti; et minul kõik omad majad olid, sellepärast ei tahtnud mina kohta ilma süüta ära anda ja palusin kihelkonna kohut meie asja ära seletada, aga kihelkonna kohus lubas mind paigale. Sest sai härra vihaseks, et ta oma võitu ei saanud ja ütles mind teise sügise rendi maksmise aeg 2mal oktoobril lahti. Siis läksin jälle kihelkonna kohut paluma ja kihelkonna kohus käskis mind minna mõisa härrat paluma, ehk ta jätab mind paigale, ma läksin ja palusin, aga see ei aidanud kedagi, härra jäi oma sõna juure kindlaks. Siis palusin jälle kihelkonna kohut, see andis mulle luba kohta edasi pidada, aga sai mõni nädal edasi, ütles kihelkonna kohus mind kohast lahti. Mina ütlesin, minul on oma majad ja minu koht seisab valla maa peal ja nüüd ei ole ütlemise aeg, aga kohtunik ütles, et mina võin sind veel märtsi kuu sees lahti ütelda. Siis palusin kreiskohut, aga kreiskohus mõistis mind kohast lahti. Mina pidin Riia kubermanguvalitsust paluma, et tema meie asja seletaks, aga enne kui mina seda sain teha, palus Võisiko härra kreiskohust luba, et tema võiks mind oma kulu ja vastutamise peale kohast välja tõsta ja kreiskohus oli luba andnud.

Siis tuli valla kohus mõisa moonakatega 22mal juulil 1880, lõhkusid ukсед lahti ja kandsid minu kraami minu oma majadest välja, mind pandi nii kauaks vahi alla kui nemad seda röövli tööd tegid, õhtu kell 11 lasti mind lahti ja aeti mind naisega sealt krundi pealt ära, ja pandi vahid välja, kes pidid järele vaatama, et mina oma naisega salaja öösel sinna magama ei lähe. Ma olin kerge suve riidega ja nii sama naine ka ja pidime külma ööga oja ääres magama. Kui mina teine päev oma kraami hakkasin taga küsima ei teadnud keegi ütelda, kuhu ta oli jäänud, sedaviisi jäin siis mina oma majadest, kraamist ja viljast ilma. Hein oli juba tehtud ja ruki lõigatud, seda võttis mõisahärra kõik omale ja pärast koristas veel suve vilja ja vedas mõisa, aga minule selle eest mitte kopikat ei maksnud. Nõnda pidin siis mina oma naisega kerjamise varal ennast toitma.

---

⁷⁷EAA.952.1.578, lk 25.

Korteriga olin mina kõige rohkem kimpus, oma vallas keegi ei uskunud mind korteri võtma, kõik kartsid, kes mind korteri võtab, see saab härra viha aluseks ja härra viskab teda kohast välja. Vallast minule tunnistust ei antud, et mina teise valda oleks võinud minna. Siis palusin oma kahjutasumise pärast jälle Viljandi kreiskohut ja nõudsin, et mõisa härra minule 2646 – 40 välja maksaks, aga nüüd käib minu asi kreiskohtu ja kihelkonnakohtu vahet ja kaugemale ei saa mitte ja minu kahju ka ära ei tasuta.

Sellepärast tulen oma alandliku palvega teie ette kõrgesti austatud senaatori härra Manassein ja annan need kohtu ära kirjad ka teie käte, et teie näha võiksite, kuda minule on mõistetud ja palun teid alandlikult, et teie minu asja ära seletaks.⁷⁸

Seoses talurahvalt saabunud palvekirjadega on iseküsimus muidugi see, kui palju Manassein neid tegelikult isiklikult kätte sai või kui palju ka tema kantselei neile tõsiselt üldse tähelepanu pööras. Seda enam, et neid esitati talle tohutul hulgal. Keisrile esitatud raportis kirjutab Manassein, et kaebekirju saabus talle ühtekokku üle 20 000 (sealhulgas nii eesti kui läti keelsed)⁷⁹, mis tekitab küsimusi nende läbi töötamisest ka juhul kui seda siiralt sooviti. Reimani väitel küündis Manasseinile esitatud palvekirjade hulk ainuüksi Liivimaa eestikeelsetest maakondadest üle 40 000⁸⁰. Samas avaldub senaatori raportis, et nendes olevat suhtunud tõsiselt, kuna just nende tõlkimine ja läbi töötamine nõudnud väga palju vaeva, mis revisjoni aeganõudvaks tegi.⁸¹ Alljärgnev kaebekiri on tähelepanuväärne selle poolest, et temast ilmneb, et talupoeg oli tõepoolest saanud oma eelnevale palvekirjale kirjaliku vastuse. Taaskord käsitleb palvekiri rendilepingu lõpetamist ja väljatõstmist Võisiku mõisniku poolt.

--- Sellest kirjast, mis kõrgesti austatud senaatori härra 1-1 oktoobril 1882 No 5172 minule saatis, kuulen mina, et mina ei olevat veel ei kreiskohtule ega kihelkonnakohtule Võisiko mõisa pärihärra L. v. zur Mühleni peale kaevanud, selle pärast jääb see kiri revideerija senatori härra poolt ilma otsuseta. Sellest näen mina, et kihelkonna ja kreiskohus valega on julgenud kõrgesti austatud senatori härra ette minna, nemad on vist ära salganud, et mina veel kohtus ei ole käinudki, aga seda tunnistavad veel copiad, mis mina kohtutest välja olen võtnud, et mina hoovi kohtuni kohut olen käinud ja vaesuse pärast enam edasi ei jõudnud minna. --- Nõnda olen mina siis 11 korda kihelkonnas käinud, 3 korda kreiskohtus, 1 kord on hoovikohus mõistnud, nüüd kuulen veel kõrgesti austatud senatori härra kirja pealt, et mina ei ole veel kuskile kaevanud. Nõnda tehakse ausama eestlastega, kes õiguse sees tahavad elada, ja Luteri usu õpetajad räägivad veel kiriku kantsle pealt, et see on Jumala karistus ja käsivad vaga südamega ära kannatada, sest mõistnikud olevat Jumalast saadetud meile valitsejaks ja karistajaks.

⁷⁸ EAA.952.1.578, lk 41.

⁷⁹ Копия отчета сенатора Н. А. Манасейна, lk 36.

⁸⁰ **Reiman, W.** Kolm ajaloo hallikat venestamise päevilt, lk 3.

⁸¹ Копия отчета сенатора Н. А. Манасейна, lk 36.

See on ka üks kõik, kas kaeba mõisniku peale kohtusse ehk kannata kodus rahuga kõik ära, mis ta sinule ülekohtu teeb. Seda olen mina nüüd ka tunda saanud, kui mind L. v. Mühleniga kuskile kohtu ette kutsutakse. Siis istub L. v. Mühlen kohtu härraga ühes laua ääres, räägivad saksa keeli, kellest mina aru ei saa, ja mõistavad minu peale kohtu. Minu tunnistuse mehi kohus vasta ei võta ega ära ei vannuta, sest siis võiks asi kohe selgeks tulla, ja kohus peaks härra süüdlaseks mõistma!!! Sündikud ja viletsad on meie kohtu mõistijad, ja nende kaitsmise all seisavad avalikud riisujad, kes talurahva omandust oma kätte riisuvad ja neid igavesse viletsusse ja häda sisse tõukavad.

Ehk küll Türklased Bulgaaria maal rahvast riisusid, siiski ei riisunud nemad neid, kes neile nii palju maksis kui nemad tahtsid, aga meie mõisnikud ja kohtumõistijad on ju ristiinimesed, siiski teevad nemad hirmsamad teod kui türklased tegid, kes paganad on. Minul oli ju poole aasta rent härrale ette makstud ja härra andis mulle ühe väikese kirjaliku tunnistuse, et mina võin kohta edasi pidada; miks laskis siis härra mind kohast välja pilduda!!! Kas sellepärast, et mina kohtumees olin või selle pärast et vald mind saadikuks arvas? Või tahtis ta muidu minu naist ja last surmata ja minu varandust omale riisuda, et siis mina ei jõua kohtu käia? Seda mina ei tea, miks pärast!!!⁸²

Järgnevast kaebekirjast ilmneb, et revidendid olid ka Võisiku vallas revideerimas käinud.

Wõisiko valla kahe küla Nõmavere ja Röstla peremeeste alandlik palve. Kui kõrgesti austatud senatori härrad Wõisiko kogukonna kohtu ja valda 28. augustil revideerimas käisid, siis jäid mõned asjad segamini, mis vallavanema ja kirjutaja süü on. Palume nüüd kõrgeid härrasid meie õiendamist kuulata. Valla kirjutaja ütles, et need kaks küla Nõmavere ja Röstla valla vaku maa ei ole. Aga meie tunnistame, et see on valla vaku maa, seda näitavad meile need vanad vakud, mis Walga linnas on kinnitatud sel 18 jüri kuu päeval 1821, ja teine antud 1855, need kaks küla seisavad valla numbres ja maksavad vallaga segamini kõik valla ja kroonu maksud. Aastal 1874 kuulutas kihelkonna kohtunik Wõisiko mõisas jälle, et ta täiesti valla maa on. Selle tunnistuseks olid seal kaks vallavanemat ja kaks abi, Wõisiko vallavanem Tõnis Tasga ja abid Jüri Oinas ja Hans Kuk, Wana Põltsamaa vallavanem Hans Raud, aga nüüd tahab Wõisiko härra L. v. Mühlen teda mõisa maaks teha. Ja veel mõisahärra on meie valla kõige paremad metsa tükid kõik ära mõisale võtnud ja nimetab seda jälle mõisa maaks. Aga meie ei tea kui palju vakumaad need metsa tükid suured on, nende metsa tükkidega riisub mõisahärra iga aasta talupoegade käest palju raha sisse seeläbi, kui talupoegade loomad sinna sisse juhtuvad minema. Ja sealt valla metsast raiub tema iga aasta mitu sada süla puid mõisale ja veel palki ja mis tarvis on. Seda palume meie väga, et need metsa tükid ja kõik see maa saaksid vallale tagasi antud.⁸³

Jaak Kõrgessaare kirjast (tema mustandist) „Postimehele“ avaldub mõningane mõju Manasseini revisjonist ka mõisniku tegevusele.

--- Et küll Wõisiko mõisa härrast ja tema vägivaldsest tegudest rahvas isegi teavad, mis küll paari saja aasta eest siin meie Eesti maal moodis oli, aga nüüd Türgi maa tegudeks peame nimetama, et vene riigi seadus saksale kui

⁸² EAA.952.1.578, lk 31 – 32.

⁸³ EAA.952.1.578, lk 24.

talupojale piiri teeb, kellest ta üle ei või minna, aga siiski mässab Wõisiko mõisa härra vene riigi seadusest hoolimata oma talupoegade eht türklase moodi! Esiti tõstis tema peremehi oma majadest välja sügisel kui juba ruki lõigatud ja hein tehtud oli ja võttis kõik põllu saagi ja veel mis kasulik arvas olema omale, aga et peremehed seda kohtu läbi tagasi nõuavad, ja senaatori härra Manasseini juures käisid abi palumas, nüüd jättis Wõisiko härra sel aastal talupoegade saagi puutumata, aga seda enam tühjeneb ta nende raha kottisi. See sünnib nõnda. Kontrakti ta oma rendi peremeestele ei anna, vaid ütleb suusõnaga, nii palju maksad sina ja nii palju sina sel aastal renti jne. Sellega peavad peremehed rahul olema, aga kui vili juba maha saab, et peremehel ei ole võimalik ära minna, siis hakkab härra renti kergitama, nii et 2, 3 ja 4 korda aastas renti juure paneb ja kes ei jõua tema nõutud summasi ära maksta, seda üteldakse lahti.---

⁸⁴

Kontrakti mitte sõlmimine peremehega ja seejärel rendi tõstmine mitu korda aastas kajastub ka alljärgnevas palvekirjas.

Liivi kubermangust Wiljandi kreisist Pilastvere kihelkonnast Wõisiko valla talumehe Peter Wilt'i alandlik palve. Wõisiko mõisa valitsus kuulutas minule ette 26. juunil 1882 Wõisiko valla kohtumajas päris härra L. v. z. Mühleni käsu peale, et mina omast kohast pean välja minema, kus minu vanemate vanemad juba on elanud, ja need majad, mis praegu seal maade peal on, olen mina oma kuludega ehitanud, ja on minu päris omad, aga nüüd annab mõisa härra nemad teisele. Mina küsisin miks mind välja aetasse, mõisa valitsus ütles, et mina pole terminil renti ära maksnud, aga minu teada minul mitte kopikat renti võlga ei ole. Nii palju olen renti maksnud ja orjanud kui härra on tahtnud. Meil kontrakti ei ole, sellepärast nõuab härra nii palju renti aastas kui ta tahab ja keda lahti tahab teha, sellele paneb kaks ehk kolm korda aastas renti juure (Näituseks härra kutsus peremehe J.K. mõisa ja ütles sinul on renti võlga, peremees ütles minul ei ole, härra ütles teed minule 20 vakamaad heina, mina arvan 115 kop vakamaa, siis on tasa ja ajas peremehe välja. Peremees viis teine päev härrale 15 rubla ja palus 8 rublaga paar päeva oodata aga härra ütles sinul on nüüd 40 rubla võlga, nõnda pani tema ühe aastaga 2 korda renti juure ja ütles veel nüüd peale jakobipäeva kohast lahti).

Kohtusse kaevata ei maksa, kohtud härra peale seaduse järele mitte kohut ei mõista, mõned meie küla peremehed on mitu aastat härraga kohut käinud, et küll härra süüdlane on, siiski kohus ei tee temale kedagi. Kui teie kõrgesti austatud senatori härra mind mitte ei aita, siis riisutasse minu omadus minu käest ära ja aetasse mind minu naise, laste ja vana armetu vanematega hulkuma.⁸⁵

Jaak Sirg`u palvekirja rendilepingu lõpetamise kohta mõisniku poolt.

Aastal 1881 võttis Wõisiku mõisa päris härra L. v Mühlen minu käest talu maad ära ilma, et minul kedagi süüd oleks olnud ja andis need maad Hans Kabralile, kellel ennegi oma talu koht oli. Minul olid oma majad, neid ei võtnud tema mitte ära, aga minu majad jäid nüüd teise vilja sisse ja minule ei jäetud mitte ühte raasu maad sinna majade ümber, kus mina natuke juurviljagi võiks maha teha, ja kedagi looma mina ka seal pidada ei või. Seda

⁸⁴EAA.952.1.578, lk 20.

⁸⁵EAA.952.1.578, lk 16.

maad, mis härra minu käest ära võttis on suuruse järele 6 talret ja 4 krossi ja on valla vakumaa, talu number 38. Minul oli rent härraga tasa kui tema minu käest maad ära võttis ja mina lubasin seda renti maksta, mis härra tahab, aga sellest hoolimata andis tema ikka teisele. Kohut mina käia ei jõua ja ei ole ka kohtusse kaevanudki. Nüüd palun teid kõrgesti austatud senaatori härra, kui Teie minule kuidagi viisi abi ehk nõu annaksite, kuda mina oma maa jälle tagasi saaks. Kui Teie poolt abi ei tule, siis pean mina küll hulkuma minema. Seal teise vilja sees mina elada ei või.⁸⁶

Järgnev palvekiri puudutab teetegemiskohustuse ulatust, mis Võisiku valla kahe küla talupoegadele peale pandi.

Meie kahe küla peremehed tuleme ühendatud meelel alandliku palvega Teie ette kõrgesti austatud senaatori härra ja palume et Teie meile abi ja nõu annaks, sest meil on tärimid kadunud ja meie nõu ei hakka enam kuskile, meil tuleb praegu veel vesi silma kui mõtleme kuda ülekohtusel viisil meid riisuti.

See oli aastal 1880-mal, sundis Pilstvere kiriku vöölmöldri härra parun von Takelberg Võisiku valla kahe küla peale, et need kaks küla ühe kivist kolme võlviga jõe silla ja 166 sülda maanteed 3 kuni 6 jalga kõrge ja 3 sülda lai pidid ära tegema, aga selle ehituse juure läks vaja palju kive, ja neid kive ei tohtinud keegi mujalt võtta kui Ilmavere ehk Võisiku mõisa maade pealt, mis 10 kuni 12 versta kaugel oli, aga meie ei võinud oma põllutööd selle ehituse pärast puhta seisma jätta. Sellepärast palusime et kihelkond ehk vald meid oleks aidanud aga abi ei saanud kummaltki poolt. Meie tegime 101 sülda ära ja enam ei jõudnud seda oma kuluga teha, sellepärast kaebasime kohtusse, aga kohus kuulutas vöölmöldre härra läbi ette, et ikka need kaks küla peavad tegema. Vallavalitsus ei kuulutanud meile õigel ajal ette ja selle läbi kaotasime oma terminid. Ilmavere parun laskis töö raha pärast valmis teha, mis veel teha oli. Nüüd nõuti meie kahe küla käest 1280 rubla, aga et kellegil raha maksta ei olnud ja kohus ka ei kannatanud, siis tuli Viljandi sillakohus 12. juulil 1880 kümne soldatiga ja müüsid oksjoni viisil lehmad ära (sest seda on talupojal kõige rohkem tarvis) nii et mõni päris ilma lehmata jäi. Kes veel julges paluda ehk ennast vabandada, et tal raha ei ole, seoti kohe kõiega käed selja taha kinni, ja pärast trahviti 5 kuni 15 rublani ja kel raha ei olnud pidi muidugi kinni minema. Nüüd seisab see kontsistoriumikohtus ja meil sealt enam kedagi loota ei ole, kui teie meid ei aita.⁸⁷

Järgnevast Jaak Kõrgessaare kaebekirjast ilmneb ka juba põlvkonnataguse vastuolu põhjused tema ja Jüri Loij vahel. Eelnevalt sai esitatud palvekiri, kus esimene oli kaevanud, et ta riiki teotas ja Manasseini revisjoni halvustas.

Aastal 1854 suri minu isa ära ja jättis oma varanduse kui ka oma majad, mis ta 1850mal Võisiko valda Nõmavere küllasse talu number 2 oli ehitanud, oma maha jäänud naisele ja lastele. Need majad on valla vaku maa peal ja nende jaoks oli ka 12 talrit põldu, selle põllu eest maksis mõisale renti ja oli ka teomees väljas. Minu ema elas 4

---

⁸⁶EAA.952.1.578, lk 23.

⁸⁷EAA.952.1.578, lk 15.

aastat peale isa surma oma nelja lapsega seal koha peal, siis sai kõige vanem tütar mehele, ja väimees jäi temale abiks seni kui poeg oleks kõlvanud peremeheks. Kui väimees kolm aastat minu emaga ühes kohta oli pidanud, kutsus tema isa teda ära ja lubas oma koha temale anda. Minu ema jäi jälle oma lastega sinna koha peale ja ei teadnud kartagi, et koht tema käest ära võetakse. Aga üks sealt sama küla peremees Jürri Loij hakkas mõisa kubjast Mihkel Rosenbergi ja küla kohtumeest Hans Merits`at meelitama ja paluma, et need härrad paluks, et härra minu ema koha tema poja Jürile annaks, sest temal oli mitu poega, ja ta kartis, et mõni ehk nende seast väiteenistusse kutsutakse, mis tema koguni ei tahtnud. Sellepärast tahtis nendele kohtasid saada, ja see läks temal ka korda, sest nemad olid valega härra ette läinud ja härra on oma ustava kubja palve peale koha Jürri Loij`le lubanud. Kui minu ema kuulda sai, et koht tahetakse ära võtta, läks härrat paluma, härra on ütelnud, ära nuts, sind ei tohi keegi enne surma sealt majadest välja ajada, sina võid oma lastega seal korteris olla, aga paari aasta pärast pildus uus peremees vaese lese kraami ja lapsed käsipidi välja vihma kätte, ja ei lasknud enam tagasi. Nõnda magasime terve suve väljas oja ääres, kus iga õhtu nuttes magama heitsime ja nutuga hommikul üles tõusime. Oh seda lõpmata muret, mis sai minu ema tunda ja oh seda rääkimata häda ja kõhutühja, mis saime meie, lapsed, kannatada. Ja kõik meie liikumatu kraam kui raua kraam jäi kopikata teisele – kohtusse ei tohtinud kaevata, siis oli kohus alles mõisas, kes võis mõisa minna mõisniku peale kaebama. Tulev kevad 1883 lõhutakse need majad mõisa härra L. v Mühleni käsu peale maha ja kaotakse see koht sootumaks ära, maad antakse teise peremehe kätte, kes maad vasta tahtmist peab vastu võtma. Valusa südamega pean vist nägema kui minu isa mälestust, minu sündimise paika ja minu päris oma, teised maha lõhuvad ja ära hävitavad. Mina palun alandlikult kõrgesti austatud senaatori härrat, et teie nii armuline oleks ja minule nõu annaks, mis pean mina tegema, kas maksab kohtusse kaevata või ei. See kohtumees Mihkel Merits küll elab alles, kes siis kohtumees oli, kui minu isa need majad ehitas ja ta teab tunnistada, et nemad täiesti minu on, ja see kohtumees Hans Merits elab ka alles, kelle aeg majad minu ema käest ära võeti ja tema ka ütleb, et minul õigus neid nõuda on.⁸⁸

Järgnev palvekiri kajastab ebaõiglast maa mõõtmist ja hindamist mõisniku kasuks.

Aastal 1876 laskis Wõisiko härra L. v. zur Mühlen Wõisiko valla kahe küla maad ära mõõta ja võttis valla vakumaad talurahva käest ära mõisa külge umbes

140 vakumaad, kõige paremat põldu

110 vakumaad, kõige paremat luha heinamaad

310 vakumaad, kõige paremat karjamaad metsaga

200 vakumaad, kõige paremat turbamaad metsaga

Selle läbi jäid kuus talu maadest ilma, valla ja kroonu maksud, mis need talupojad tegid ja maksid jäid ikka valla peale, aga maa mis talupoegadele jäi, takseeriti hirmus kalliks, et talre arv nii sama suureks jäi kui ta enne oli, nõnda et 3 numre maa 1 numbri kirja pandi, teoorjus ja rent kasvasid selle mõõtmisega väga suureks. Soppe, kes seda maad mõõtis ei olla olnud mitte maamõõtija, vaid alles õpipoiss, sellepärast takseeris maa nii kalliks kui

---

⁸⁸EAA.952.1.578, lk 13.

härra tahtis. Meie tahtsime seda maad tagasi saada härra käest ja et see põld, mis härra L. v. z. M. (ära võttis) oli valla vakumaa, siis palusime kreiskohut, ja see mõistis meie kaebuse tühjaks, siis kaebasime hoovikohtusse. Nüüd palume austatud senaatori härrat, et teie kohut sunniks, et kohus meile seadust mööda kohut mõistaks.⁸⁹

Esineb ka palvekirju, mis kajastavad talupoegade omavahelisi tülisid. Näiteks Mihkel Võssa kaebekiri surnud lehmade asjus.

Aastal 1880 ajas Röstla küla heinamaa vaht Rein Merits minu kolm lehma ühes võera elajatega heinamaast kohtumehe Jaan Tik`u juure kinni ja ole need elajad kitsa ruumi sisse kinni pannud, kus võerad elajad minul ühe kõige parema lehma olid surnuks kaewanud ja teised kaks ka ära purustanud. See ei olnud minu süü, et need elajad sinna heinamaalt läksid, sest minu elajad käisid küla karjase ees. Minul oli kõige parem lehm, mis seal surma sai ja 1sel juunil kui kõige parem piima andmise aeg on. Sellepärast kaebasin kogukonna kohtule, see mõistis minule kahju tasumist 30 rubla. Mina ei olnud sellega rahul, tahtsin 50 rubla ja kaebasin Põltsamaa kihelkonna kohtule, see mõistis minule 35 rubla. Jaan Tik ei olnud sellega rahul ja kaebas Wiljandi kreiskohtu. See mõistis, et mina ei pea kopikat saama, et lehm on ise ära surnud. Mina andsin küll tunnistuse sinna ülesse, kes on sinna juhtunud minema, kui teised elajad minu lehma on ära surmanud, aga seda tunnistust ei võtnud kohus mitte vastu et ta küll minule sugulane ei ole. Mina tahtsin edasi kaevata, aga kohus arvas seda asja nii väikseks, et mina enam edasi kaevata ei saanud. Pärast müüs veel heinamaa vaht Rein Merits selle lehma naha maha ära ja sai 6 rubla, aga minule sest rahast kopikat ei annud. Nüüd palun kõrgeste austatud senaatori härrat, et teie kreiskohut käsiks, et see minule sõprusest hoolimata õigust mööda kohut mõistaks. See kahju näitab küll väike olema, aga minu vaese mehe kohta on ta väga suur.⁹⁰

Peamiseks mureks, millele loodeti senaatorilt abi oli niisiis kohtusüsteemi ebaõiglus ja lootusetus mõisniku omavoli vastu kohtust kaitset leida. Kohtupidamise küsimus oli keskvoimu poolt juba eelnevalt tähelepanu pälvinud. Manasseini raportis oli ühe revisjoni ellukutsumise põhjusena nimetatud lahkkelisid Balti kubermangude rahvaste vahel, mida teiste põhjuste kõrval (maa omandisuhete olukord ja sakslaste domineerimine kõigis ühiskonnaelulistes ja majanduslikes asjades) süvendab ka *läbipaistva kohtupidamise puudumine*.⁹¹ Balti provintside kohtukorraldust muudeti põhjalikult 1889. aasta justiitsreformiga, kusjuures keisririigi justiitsministriks oli sel ajal justnimelt Manassein. Toivo Raun on rõhutada, et reformi tulemusel suurenes keskvalitsuse roll kohtunike ametisse nimetamisel, kohus vabanes *baltusaksa kontrolli alt* ning nende asemel toodi kohtuinstitutsiooni *suhteliselt erapooletuid* vene ametnikke, kirjutanud, et justiitsreform

⁸⁹EAA.952.1.578, lk 14.

⁹⁰EAA.952.1.578, lk 23.

⁹¹Копия отчета сенатора Н. А. Манасеина, lk 35.

tähendas kahtlemata teatud edasiminekut. Samas on Raun juhtinud tähelepanu sellele, et vene keele nõue nii kirjalikul kui suulisel suhtlemisel kohtuga põhjustas kahtlemata eestlastele suuri probleeme (eelnevalt oli lubatud ka eesti keel).⁹² Mõnevorra on reformi üldises ja õigusteoreetilises plaanis avanud Toomas Anepaio, kes samuti on rõhutanud seisusliku aspekti vähenemist kohtupidamises,⁹³ kuid reaalne kohtupraktika ehk siis see, milliseks kujunes kohtupidamine tegelikkuses ja kuivõrd ta oli õiglane, on seni veel uurimata.

5. Valdadest kogutud ankeetmaterjal ajalooallikana

Võisiku valla näitel

Veidi pärast Liivimaale saabumist, 1882. aasta 27. mail, saatis Manassein kuberner Uexküllile kirja, milles nõudis kahe kuu jooksul andmeid vastusena 24-le küsimusele. Küsimustering oli lai alates valdade ja nendes asuvate mõisate loetelust, talupoegade koormistest, maade mõisastamisest kuni vallaomavalitsuse toimimise ja palju muuni.⁹⁴ Hiljem valdadele saadetud ankeetlehtedes sisaldub palju põhimõtteliselt samu küsimusi. Sellest saab järeldada, et põhiolemuselt ei koostatud ankeetküsitlust, mis valdadele laiali saadeti mitte kohalike oludega revisjoni käigus tutvudes, vaid juba eelnevalt oli küllaltki täpselt selge millele vastuseid otsitakse. Veelgi enam, mitmed küsimused, mis kubernerile saadetud kirjas sisalduvad on isegi täpselt sama sõnastusega kui need, mis siseministeeriumi poolt Manasseinile kaasa anti.⁹⁵ Karma ja Traat on avanud probleeme, mis Manasseinil tekkisid nende andmete saamisega.

---

⁹²**Raun, T.** Venestamine Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul, lk 133 – 134.

⁹³**Anepaio, T.** 1889. aasta justiitsseadused – Eesti peaaegu et esimene põhiseadus. *In:* Eesti ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici estoniae 14 (21). Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. Sajandi alguseni. Tartu 2006, lk 89.

⁹⁴EAA.296.5.3543, lk 1 – 6.

⁹⁵Näiteks Manasseini kirjas küsimused nr 20, 21, 22, 23 vastavad siseministeeriumi küsimustele Перечень вопросов министерства внутренних дел, составленный в марте 1882 года для ревизии Н.А. Манасейна, lk 223 б, в, г, д.

Nimelt soovis Manassein pöörduda andmete saamiseks ka vahetult valdade endi poole, samal ajal kui kuberner Uexküll sellele vastu puikles, põhjendades seda muuhulgas sellega, et harimatute vallaametnike poolt kiiruga kogutud andmed vajaksid enne ulatuslikku uurimistööd kui neist veidigi kõlbulikke tulemusi saaks. 1882. aasta 17. juuli kirjas märkis Manassein kubernerile, et viimane puikleb vastu andmete vahetule kogumisele ning pahandas, et mõned kihelkonnakohtute kaudu temale juba saabunud andmed on mahakriipsutuste ja parandustega moonutatud. Seejärel kinnitas kuberner senaatorile, et kihelkonnakohtute kaudu olevat vallavalitsustega suhtlemine siiski mõistlikum põhjendades oma tegevust kihelkonnakohtute kaasamisel muuhulgas sellega, et *olles pandud ühiskondliku rahu valvele ja kaitstes igati talupoegade õigusi, pidasin ma samal ajal siiski vajalikuks kaitsta neid samuti ka omaenda eksituste ning innukuste vastu. Tundes hästi kohaliku rahva iseloomu ja kohalikke olusid, kartsin ma ja kardan, et vallaasutuste küsitlemine sel kujul, nagu soovib Teie Ekstsellents, ning sellega kaudselt väljendatav umbusaldus kihelkonnakohtunike vastu võivad praegusel ajal esile kutsuda äärmiselt ebasoovitavaid arusaamatusi ning komplikatsioone.*⁹⁶ 1882. aasta novembris vabastati kuberner keisri kinnitusega ametist ning Karma ja Traat on sidunud seda otseselt sellega, et kuberner oli osutunud takistuseks revisjoni jaoks andmete kogumisel. Kuberner Üexküll-Guldepandist tekib ajalookirjutuses vastuoluline pilt. Kui Karma ja Traat nimetavad teda *revisjoni saboteerivaks kuberneriks, kes mõisnikele soosivalt manööverdas*⁹⁷, siis Hans Kruus on Uexküll-Guldebandti iseloomustanud kui kubeneri, kes *avaldas rüütelkonnale väga loidu vastutulelikkust ja ainult niipalju, kui ta seda pidas tarvilikuks kohaliku ühiskondliku kodurahu säilitamiseks.*⁹⁸ Mäletatavasti soovisid rüütelkonna esindajad Üexküll-Guldebandti juba 1881. aastal ametist vabastada, kuna ta suhtuvat liialt leebelt eesti ja läti ajakirjandusse ja seltside tegevusse.

1882. aasta 17. novembril, kui Uexküll-Guldebandti väljavahetamine oli juba otsustatud, saatis Manassein valdade küsimuslehed ja instruksiooni Liivimaa kubernerile käskides need trükkida lasta ning vallavalitsustele laiali saata. Detsembri alguses olid kõik vajalikud

---

⁹⁶ Karma, O; Traat, A. Senaator N.A. Manasseini revisjoni puhul valdadest kogutud ankeetmaterjalidest, lk 164 – 166.

⁹⁷ Karma, O; Traat, A. Senaator N.A. Manasseini revisjoni puhul valdadest kogutud ankeetmaterjalidest, lk 165, 167.

⁹⁸ Kruus, H. Liivimaa rüütelkonna rünnak Eesti seltside vastu 1881. aastal, lk 204.

planketid trükitud ja valdadesse saadetud. Nende põhjalikke ankeetküsimuslehtede täitmine toimus valdavalt 1883. aasta esimestel kuudel.⁹⁹

Ajalooallikana on valdadest kogutud ankeetmaterjal väga suure potentsiaaliga. Esiteks on samaaegselt kogutud andmeid kõigist Liivimaa Eesti (ning Läti) valdadest, mis võimaldaks koostada võrdleva statistilise analüüsi nii valdade, kihelkondade kui maakondade tasandil Saaremaast Võrumaani. Vastused on antud enam vähem samal ajal (üldiselt 1883. aastal) ning etteantud vormis, enamasti numbrilisel kujul, mis teeb nad võrreldavaks. Nad annavad palju olulist teavet alates maade mõisastamisest, inimeste sissetulekust, valla institutsiooni toimimisest ja eelarvest kuni maa hinna ja palju muuni. Need andmed on andnud talurahvas ise vallakogukonnas, nad ei ole mõne ametkonna koostatud. Teisisõnu, nad on eesti taluraha enda antud vastused olulistele küsimustele 19. sajandi teisel poolel. Arvesse tuleb aga kindlasti võtta seda, et enne nende andmete kasutamist ja sellise statistilise analüüsi koostamist on vaja kasutamiskõlbliku tulemuse saamiseks uurida küsitluslehe täitmise läbiviimist (kuidas vastuseid anti) ja kasutada võrdlevaid allikaid. Lihtsalt lehtedelt vastused kopeerida ja tulemused ülekubermanguliselt kokku lüüa oleks igal juhul ebausaldusväärne lahendus. Esiteks seetõttu, et ankeetide täitmisel on ilmnunud nii tahtmatuid vigu (nt elanike arv, vt allpool) kui ka tahtlike mõjutusi mõisnike poolt teatud vastuste kujundamiseks endale meelepäraseks. Kuivõrd see kuskil õnnestus ehk mil määral on vastused kuskil mõjutatud saanud, nõuab täiendavat uurimist.

Sealjuures on mõningate küsimuste puhul oht, et mõisnikud on vastuseid mõjutanud kindlasti suurem kui mõningate teiste küsimuste puhul. On selge, et küsimusele talumaa mõisastamise kohta oli mõisnike huvi vastust kallutada kindlasti olemas. Küsimusele selle kohta, kui palju on vallakogukonnas vallavaeseid või endisi soldateid, on ilmselt vähem vaja karta mõisnike katseid vastust mõjutada.

Üheks võimaluseks mõisnikel vastuseid kujundada oli see kui õnnestus vallaametnikke enda poole kallutada. Taali vallast Pärnumaalt kirjutati kubernerile kantseleisse, et kuigi kõik ümberkaudsed vallad on saanud ankeetlehed, siis Taali vallani ei olevat need jõudnud, kuid kogu vald olevat veendunud selles, et need lehed on küll valda saadetud, aga vallakirjutaja on

---

⁹⁹ **Karma, O; Traat, A.** Senaator N.A. Manasseini revisjoni puhul valdadest kogutud ankeetmaterjalidest, lk 167.

mõisniku ja pastori mõjutusel (под влиянием нашего помещика и пастора) need isekeskis ära täitnud.¹⁰⁰ Samasuguse murega pöördus kuberneri kantseleisse ka Enge vald: *Meie kirjutaja teatas meile, et meie Enge vallavalitsus selliseid küsimustelehti ei ole saanud. Raske on meil seda uskuda. Kui teised vallavalitsused said, siis pidi ka meie oma saama, ning saanud taolised lehed, siis on mingisugustel eesmärkidel antud vastused ilma meie osaluseta.*¹⁰¹ Karma ja Traat on samuti juhtinud tähelepanu sellele, et neid allikaid tuleb kriitiliselt kasutada, kuid leivad, et kokkuvõttes on siiski tegu üldiselt usaldusväärset koostatud allikatega.¹⁰²

Järgnevalt on esitatud ankeetmaterjalist saadud andmeid Võisiku valla kohta.¹⁰³ Eesmärgiks on näidata kuivõrd suures ulatuses on võimalik saada andmeid ankeetküsitluslehtedelt ja milline on selle allika potentsiaal talurahva elu ja vallaomavalitsuse toimimise avamiseks. Samuti aitavad nad luua laiemat tausta eelnevalt esitatud palvekirjadele Võisiku vallast.

Dateeritud on Võisiku ankeetleht 9. aprilliga 1883 ning vallavanema ja vallakirjutaja allkirjaga tiitellehele on märgitud, et vallavalitsus *ühes volikoguga* need täitnud on.

Elanikud. Ankeetlehel antud vastuste järgi oli 18 – 60 aastaseid inimesi Võisiku valla kogukonna liikmetena arvel 2977 (mehi 1497 ning naisi 1480), ning kategoorias vanemad või nooremad eelnimetatest 2444 (mehi 1265 ning naisi 1197). Seega ühtekokku 5421 inimest. Kogukonna liikmete arvust ei saa aga kindlasti järeldada elanike arvu vallas. Maiste ja Berendsen on arvanud, et 19. sajandi lõpuks võis maarahvastiku puhul sissekirjutatute arv erineda tegelikust rahvastikust koguni kolmandiku. See tulenes sellest, et mujale tööle ja elama minnes jäädi tihti vallakogukonna liikmeks. Nii elas linnades palju inimesi, kes olid ametlikult alles mõne vallakogukonna nimekirjas ning haruldased ei olnud ka sellised juhud, kus mõnda siinsesse vallakogukonda sissekirjutatud isik elas juba aastaid kusagil kaugel Vene

---

¹⁰⁰ EAA.296.5.3544, lk 183.

¹⁰¹ EAA.296.5.3544, lk 184.

¹⁰² **Karma, O; Traat, A.** Senaator N.A. Manasseini revisjoni puhul valdadest kogutud ankeetmaterjalidest, lk 168.

¹⁰³ Võisiku valla ankeetlehed asuvad Eesti Ajalooarhiivis Liivimaa kuberneri kantselei fondis Kolga-Jaani kihelkonna ankeetlehtede toimikus lehekülgedel 33 kuni 47. Arhiiviviivde: **EAA.296.9.599.**

Ankeetlehed on kättesaadavad ka internetis. Kolga-Jaani kihelkonna ankeetlehed: http://ais.ra.ee/index.php?module=202&op=4&tyyp=3&otsing_id=20130507162431608636&sess_id=2e8d48c9a84bc44762e5a469679c50a6&query=kuberneri+kantselei&naita_ridu=&active=1&f=&id=200251167961&v_id=&a_sort=4&a_active=1

impeeriumi sügavuses. Ilmekaks näiteks sissekirjutuse süsteemi vähesest seotusest tegelikkusega elanike arvu osas on see, et 1897. aasta rahvaloenduse ajal elas Tartu linnas 40 521 inimest, aga sissekirjutatud oli 3071.¹⁰⁴ Vastust elanike tegeliku arvu kohta vallas peaks aitama leida küsitluslehel olev küsimus selle kohta kui paljud vallakogukonna liikmeteks olevad meeshinged (küsitud on justnimelt vaid meeshingi) elavad talumaal, mõisamaal ning kui paljud väljaspool valla piire. Võisikul on need arvud märgitud vastavalt talumaal 1002, mõisamaal 591 (136 nõ vaieldaval mõisamaal), väljaspool valla piire 1003. Need arvud omavahel kokku lüües tekib aga vigane olukord, kus saadud number 2732 ei võrdu eelnevas punktis märgitud meeste arvu summaga vallakogukonnas, mis on 2762. Kuigi viga ei ole väga suur, on ta siiski olemas. Küsimused kogukonnaliikmete arvu ja nende elukoha kohta tekitasid paljudes valdades raskusi ja põhjustasid hulganisti segadust. Ajalooarhiivis Liivimaa kubermneri kantselei fondis asub kümneid erinevatele valdadele koostatud tüüpkirju selle kohta, et ankeetlehele märgitud vastused eelnimetatud küsimuste all ei lange omavahel kokku, kuigi peaksid. Olgu näitena toodud kiri Kaisma vallavanemale, milles seisab, et küsimuslehel *on nähtav, et Kaisma valdas meesterahvast on peale 18 aasta kuni 60 aasta vanaduseni 155, aga neid kes alla 18 ja üle 60 aasta vanaduses 151, selle järele 306. Kaugemal on nähtav, et neist üleval nimetatud inimestest elavad: talumaa peal 90, mõisa maa peal 30 ja kogukonna piiridest väljas 35, selle järele 155. Et need numbrid mitte ühte ei lähe, peab juure pandud lehe peal, nenda kuidas õige on, parandatud saama.*¹⁰⁵ Kaisma vallavalitsusest kubermneri kantseleisse saadetud vastuses seisab eksituse põhjendusena, et *siin arvatud sai, et see meeste rahva hingede elu koha küsimine, aga nende kohta käib, kes 18 kuni 60 aastat vanad on*¹⁰⁶ ehk siis teisisõnu, arvati, et küsiti elukohta ainult 18 – 60 aastaste meeste kohta, aga tegelikult on küsimuses soovitud vastust kõigi meeshingede kohta sõltumata vanusest. Mitmest vallast on eksituse põhjenduseks toodud, et naised kogemata meeste hulka loetud said.¹⁰⁷ Küsitud on ka seda, kui palju elab vallaterritooriumil ja talumaa peal inimesi, kes vallakogukonda ei kuulu. Võisikul on sellele vastuseks antud 54 meest ja 24 naist.

---

¹⁰⁴ **Maiste, M; Berendsen, V.** Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Tartu. 1999, lk 117.

¹⁰⁵ EAA.296.5.3544, lk 170.

¹⁰⁶ EAA.296.5.3544, lk 196.

¹⁰⁷ EAA.296.5.3544, lk 215, 225.

Ankeetküsimuste lehel on küsimus ka vallast viimase nelja aasta jooksul väljastatud passide kohta. Vastavalt 1863. aasta passiseadusele võis iga vähemalt 21 aastane vallakogukonna liige nõutada passi elamiseks Vene impeeriumi mistahes paigas. Selleks pidid aga kõik valla ja riigimaksud olema tasutud, ametialased võlad ja kohustused täidetud, tõendatud, et lähisugulased kogukonnas on elatusvahenditega kindlustatud ning passitaha ette ära makstud olema. Pass väljastati 3 kuust kuni 3 aastani. Asumaks ümber Balti kubermangude piires või asumaks mõnda naaberkubermangu kuni 30 versta kaugusele Balti kubermangude piirist võisid talupojad minna vallapassiga. Kaugemale asumiseks oli vaja aga nõutada passi juba kõrgemast asutusest. Kuni 30 versta kaugusele oma alalisest elukohast võis 1863 aasta seaduse järgi asuda elama ilma igasuguse passita.¹⁰⁸ Ankeetlehel on kirjas, et Võisiku vallas väljastati passe 1879 aastal 200 (159 rubla eest), 1880 aastal 252 (138 rubla eest), 1881 aastal 205 (134 rubla eest) ja 1882. aastal 219 (141 rubla eest)¹⁰⁹.

Talud. Kõigis Võisiku valla talumaa taludes (st mitte arvates mõisamaad) oli maad ühtekokku 2628 taalrit 46 krossi ning 20 005 vakamaad 11 kapamaad. Võisiku vallas asus talumaa peal ühtekokku 216 talu, millest vaid 1 oli päriseks välja ostetud, 198 olid päriseks ostmisel (mõisnikule või pangale oli väljaostija veel võlgu) ning 17 olid renditalud. Sellest arvust ei maksa aga järeldada kõiki mõisale renti maksvate talude hulka, kuna tuleb meeles pidada, et arvestatud on ainult talumaa peal asuvaid talusid, mitte mõisamaal olevaid talusid. Kuigi ankeetküsitlusleht ei esita küsimust mõisamaa kohta, on Võisiku valla puhul lisatud valla poolt ankeedi juurde täiendav kiri,¹¹⁰ kus seisab, et Võisiku mõis omab 58 talu (kokku 725 taalrit) kvootemaa peal. Sealjuures on ankeedi juures olevas kirjas rõhutatud, et 1855. aasta vakuraamatu järgi on tegelikult tegu vallamaaga (st talumaaga) ja selle nimetuse all olid nad ka 1874 aastal. Mõisamaal asus ankeetlehele lisatud kirja järgi 33 talu ning 43 popsi kohta (*бобыльских участка*) suurusega 485 taalrit. Kuni 1873. aastani old need majapidamised osalenud vallamaksude tasumises, seejärel *tehti teatavaks*, et nad on vallakogukonna maksudest vabastatud. Kirjas on lisatud veel, et mõisamaa külge on võetud ka metsa ja heinamaad, mille täpset suurust taalerites on aga *võimatu määrata*. Samuti on märgitud, et sel samal, 1883. aastal, on mõis liitnud enda külge ühe 7 taalri 37 krossi suuruse talu ning et see

¹⁰⁸ Must, A. Eestlaste perekonnanaloo allikad. Tartu. 2000, lk 183 – 185.

¹⁰⁹ Käesolevas uurimuses on esitatud passide maksumus vaid rublades, kopikaid ei ole esitatud.

¹¹⁰ EAA.296.9.599, lk 35 – 36.

tegu on üles märgitud ka vallakohtu protokolliraamatusse. Võisiku mõis võttis 33 mõisamaa talu käest taalri eest 8 ja pool rubla renti, kusjuures lisaks sellele pidi iga talu tegema veel järgneval hulgal teotööd: 4 vakamaad heina, 4 vakamaad vilja koristama, 1 vakamaa kartuleid võtma, 2 vakamaale vedama sõnnikut ning tegema 4 sülda küttepuid. Popside kohta on kirjutatud, et neilt nõuti *veelgi enam tööd ja tööpäevi*. Kirjas seisab, et raharent ja töö teevad ühtekokku 12 – 13 rubla ühe taaleri maa kohta, mis *üsna raske on ja kurnab talupoega (весьма трудно и изнуряет крестьянина)*, kuna sulaste saatmine mõisa heaks tööd tegema nõuab peremehelt palju kulutusi. Küsitluslehel antud vastuse järgi on viimase nelja aasta jooksul mõisnik lõpetanud taluperemeestega ennetähtaegselt lepinguid 1880 aastal 2 peremehega ning 1881 aastal 5 peremehega. Kõigil seitsmel juhtul on kohast väljatõstmist põhjendatud probleemidega rendi maksmisel. Märgitud on, et kõigil vallamaal asuvatel renditalupoegadel on mõisnikuga lepingud (kontraktid), kuid 58 peremehega ei ole lepingut sõlmitud. Mujal seisab, et 58-l talub lasub lisaks raharendile ka teokohustus. Mäletatavasti oli eelnevalt kasutatud kirjas märgitud, et justnimelt 58 talu asus kvootemaa peal. Ilmselt on peetud silmas neid 58 talu ning vastus teokohustuse kohta ei kajasta mõisamaal asuvaid talud, mille teokohustused olid kirjas põhjalikult välja toodud.

1860. aastal oli talumaa rent olnud 5 rubla 50 kopikat taalri kohta, 1879. aastal 8 rubla 50 kopikat, kuhu ta oli jäänud püsima igal aastal kuni ja kaasaarvatud 1882. aasta. Taaskord tuleb meeles pidada, et jutt käib talumaal asuvatest taludest. Keskmise talumaa müügi hind oli aja jooksul ainult kasvanud. 1868. aastal oli see olnud 125 rubla taalri eest, 1879. aastal 185 rubla taalri eest jõudes 1882. aastaks 250 rublani taalri eest. Kõikide veel väljaostmata talude eest võlgneti ühtekokku pangale 162 900 rubla ning mõisnikule 38 340 rubla. Taludest olid 4 müüdnud võõra maakonna talupoegadele, mitte ainsatki aadlikele, literaatidele, linnaelanikele ega võõra riigi alamatele, kuigi ka selle kohta on ankeetlehel vastust küsitud. Kogukonna kõige suuremad talud olid umbes 18 taalrit ja 130 vakamaad, keskmised 13 taalrit ja 90 vakamaad ja väikseimad 7 taalrit ja 50 vakamaad suured.

Võisiku valla ankeetlehtede hulgast on puudu lehekülg, mis käsitleb talumaa mõisastamist. Selle puudumise põhjust võib vaid oletada. Võisikul ei ole ilmselt ankeet mõisniku tahtmist mööda täidetud, seda enam, et ankeetlehega kaasas olev kiri kajastab maade mõisastamist. Mõisniku huvi oleks olnud leht endale meelepäraselt täita, mitte jätta täitmata. Ning ka juhul

kui ta on jäetud täitmata, peaks ta sellisel kujul siiski teiste vahel olema olema. Ehk on see leht lihtalt kuhugi kadunud. Siinkohal tuleb märkida, et laiemas kontekstis ei ole selles midagi haruldast, ka mitmetes teistes valdades on mõni ankeetleht mingil põhjusel vahelt puudu.

Maade mõisastamise küsimust mõjutada oli mõisnike huvi kõige suurem. Seetõttu just nende andmete kasutamisel tuleb arvestada, et nad mõnel pool mõjutatud võisid saada. Mitmetest valdadest saabunud teadetest avaldub, kuidas sellele küsimusele vastamist üritati mõjutada või takistada. Näiteks Sindi vallavalitsusest saadeti 1883. aasta 20. jaanuaril kuberneriga kantseleisse kiri, kus seisab, et *Sindi valla maast mitmel korral ning rohkel mõõdul maad vallavalitsuse teades mõisamaa külge võetud on, ometigi aga ühtegi vallamaa vakuraamatut vallavalitsuse käes olemas ei ole, ega neid saanud ka peale kõige uuema vakuraamatu, kohalise kihelkonna kohtu läbi nõutud. Tarviliku teaduse väljavõtmise tarvis (neid) selle vallavalitsuse kätte ei anta, muul teel see aga koguniste mitte võimalik ei ole, üleval seisva küsimise peale täielikku ning õiget vastust anda. Vald palub, et kuberner võtaks Sindi mõisnikule J. von Wöhrmannile seda kohuseks teha lasta, et ta need 1849 kuni 1882 aasta sees, Sindi vallamaa üle valmistatud vakuraamatud võimalikult ruttu, mõeldud küsimuste kostuse andmise tarvis selle vallavalitsuse kätte laseks muretseda.*¹¹¹ Kuberneriga kantseleist Sindi vallale saadetud vastuses seisab, et ankeetlehte täites tuleb lehele uuesti seesama põhjus kirjutada, miks vallal ei ole võimalik eelnimetatud küsimusele vastust anda¹¹² ehk siis toimida nii nagu oli kirjas instruksioonis,¹¹³ mis valdadele ankeetlehtedega kaasa anti.

Ankeetleht sisaldab ka põhjalikke küsimusi selle kohta kui suured on talupoegade koormised kiriku maa peal, kuid kuna Võisiku valla territooriumil kirikumõisa ei asunud, siis on nendele küsimustele jäetud vastamata.

Sissetulekud. Mõisas töötavale mehele maksti aastas 35 rubla rahas, 80 rubla ja 90 kopika väärtuses anti toiduaineid ning 1 rubla ja 50 kopika väärtuses riideid/jalanõusid. Sealjuures on ankeetlehel nähtav, et ei olnud selliseid töölisi, kellele oleks mõisast makstud töötasu ainult rahas. Samuti ei ole ankeetlehel märgitud mõisas töötava naise aastast töötasu just nagu naisi ei olekski mõisas töötanud. See võis muidugi ka niisviisi olla. On võimalik aga, et mõisas

---

¹¹¹ EAA.296.5.3544, lk 65.

¹¹² EAA.296.5.3544, lk 119.

¹¹³ Liivimaa kuberneriga instruksioon ankeetküsitluslehtede täitmiseks - EAA.296.5.3544, lk 149.

töötasid naised mõne talu renditava maa eest teokohustust täites ning seetõttu ei ole nende töötasu märgitud. Võib ka olla, et see on lihtsalt jäänud märkimata. Talus töötavale mehele (sulasele) maksti aastas 35 rubla rahas, 50 rubla eest on arvestatud ülalpidamist ning 19 rubla ja 80 senti riideid/jalanõusid. Talu naistöoline teenis aastas 13 rubla rahas, 40 rubla oli arvestatud tema ülalpidamist ning 17 rubla eest riideid/jalanõusid. Talutöölistel ei ole märgitud palka toiduainetes, mis ilmselt tulenes sellest, et sulase tasu ei lepitud kokku kindlas hulgas toiduainetes, vaid arvestati, et teda toidetakse talus. Päevane töötasu (ülalpidamiseta, sealjuures eristamata mõisa- ja talutöölisi) oli suvel töömehel 75 kopikat ja naisel 60 kopikat ning talvel mehel 45 kopikat ja naisel 40 kopikat.

Vallavaeseid (sinna hulka arvatud ka vallalt toetust saavad haiged ja vanainimesed) oli Võisiku vallas 53, kelle peale vald ühtekokku kulutas 467 rubla 20 kopikat. Sellest summast anti välja rahas 143 rubla 20 kopikat ning toiduaineid 324 rubla väärtuses. Vallalt toetuse saajatest 2 olid teenistuse lõpetanud soldatid.

Maksud, kohustused ja karistused. Pearaha on ankeetlehel küsitud 1881. aasta seisuga järgi. Võisiku vallas maksti pearaha 2110 revisjoni hinge pealt kokku 4198 rubla 90 kopikat. Talurahvaseisusest maaomanike maamaks 2628 taalri 46 krossi eest oli 158 rubla 50 kopikat, 6, 03 kopikat taalri kohta. Seega kroonumakse ühtekokku korjati Võisiku vallast 4357 rubla 40 kopikat. Teede sillutamiskohustus on jagatud kolme ossa: sillakohtu teed (st maakondliku tähtsusega teed), kihelkonna teed ning kogukonna teed. Nii hobuse- kui jalapäevi tehti kõige rohkem kihelkonna teede sillutamiseks, vastavalt siis hobusepäevi 2644 ning jalapäevi 1614. Sillakohtu teid 812 hobusepäeva 348 jalapäeva ning vallakogukonna teid 642 hobusepäeva 214 jalapäeva. Sealjuures on sillakohtu teede juurde märgitud veel lisaks 174 jalapäeva tee puhastamisele lumest. Hobusepäev on kõigi teede puhul hinnatud 1 rubla väärtusega, ent jalapäevad vastavalt sillakohtu teel 70 kopikat, kihelkonna ja kogukonna teel 50 kopikat. Kihelkonna teede juurde on märgitud veel lisaks silla ehitamine. Selle töö väärtuseks on hinnatud 110 rubla. Postijaama moonatuli anda ühtekokku 114 vakka kaeru, 49, 33 perkapunda heina ning 56, 5 puuda õlgi. Küüdi kohustust (soldatite, nekrutite ja vangide vedu) ei ole hobusepäevades märgitud (kuigi seda on küsitud), küll aga on ümber arvatud see kohustus raha väärtusesse, vastavalt sillakohtule 56 rubla 44 kopikat ning kihelkonnakohtule 3 rubla 12 kopikat.

Ankeetlehel on küsimused ka kohtulikult karistatute kohta viimase nelja aasta jooksul. Sealjuures on jagatud karistatud kahte gruppi – talupojad ja vallaametnikud. Lehelt ilmneb näiteks, et 1880. aastal on määratud kihelkonnakohus 1 vallaametnikule 5 rubla trahvi *jonnakuse (ynopcmbo)* eest või et 1881. aastal on viiekümne kahel korral määratud talupojale erinevate süüdistuste alusel karistusi.

Kogukonna varad. Võisiku vallamaja väärtuseks on hinnatud lausa 10 000 rubla, sealjuures on ankeetlehele lisatud märkus, et maja on *kivist ja koos kõrvalhoonetega*. Kogukonna magasinini (viljaaida) väärtuseks on 1000 rubla ning nelja koolimaja väärtuseks koos kõrvalhoonetega ühtekokku 6250 rubla. Ankeetlehel on küsitud ka haigetemaja kohta, ent seda Võisiku vallas ei asunud. Tahtmatuid eksitusi on valdades tulnud ette ka nendele küsimustele vastates. Näiteks on 1883. aasta 3. veebruaril saadetud kubernerile kirja, et *meie oleme oma magasinini aida ehitamise üles andmisega hukka läinud. Kirjutatud on 50 kopikat, aga ehitamise kulu on 240 rubla 50 kopikat.*¹¹⁴

Kogukonna viljatagavarasid on küsitud seisuga 1. august 1882. Talivilja varusid on Võisiku valla magasiadas antud üles 1043 tsetvertit (väärtusega 8344 rubla). Suvevilja puhul on ankeetlehel toodud eraldi küsimusena välja kaer, mida oli 605 tsetvertit (3025 rubla) ning oder, mida oli 919 tsetvertit (6433 rubla). Lisaks magasiadas olemasolevale viljale on küsimus ka selle kohta, kui palju on talupoegadele vilja välja laenatud. Vastusest nähtub, et talivilja on välja laenatud 396 tsetvertit (3168 rubla), suveviljast kaeru 303 tsetvertit (1515 rubla) ning otra 159 tsetvertit (113 rubla). Sealjuures ilmneb, et talivilja hinnati väärtusega 8 rubla, otra 7 rubla ja kaera 5 rubla tsetvert.

Vallakogukonna väljaminekud Eelnevalt sai juba kajastatud kroonumakse (4357 rubla) ning ühiskondlike teokohustusi ja moonamaksu, mis seisnes teetegemiskohustuses, küüdi pakkumises ning postijaamadele vilja, heina ja hõlgede andmises (kõik need kohustused rahasse kokku arvestatuna 6032 rubla). Lisaks sellele kulus kogukonnal kiriku ülalpidamiseks 945 rubla. Enamuse sellest väljaminekust moodustas kiriku hoonete remont ja nendeks antavad materjalid (596 rubla) ning sellest ülejäänud kirikuõpetajale ja köstrile vilja andmine.

---

¹¹⁴EAA.296.5.3544, lk 126.

Koolide ülalpidamisele kulutas Võisiku kogukond vahendeid 902 rubla ulatuses. Sealjuures vallakoolidele 694 rubla (sellest umbes pool rahas ja pool tehtud töös), luteri kihelkonnakoolile tuli maksta 52 rubla ning õigeusu koolile 156 rubla rahas. Vallavalitsuse ja vallakohtu ülalpidamise peale kulus 722 rubla, millest ülekaalukalt kõige suurema väljamineku moodustas valla- ja vallakohtu kirjuta peale tehtavad väljaminekud üheskoos 475 rubla. Vallavanema tasuks oli 70 rubla ning vallakohtu esimehele tasuti 10 rubla. Ülejäänud vallakohtu liikmete tasudele kulus 35 rubla ning teiste vallaametnike tasudele 40 rubla. Märkimisväärse väljamineku moodustas veel kohtu juures olevatele teenistujatele kulunud 55 rubla, ülejäänud vallavalitsuse ja kohtu ülalpidamiseks tehtavad kulutused olid juba väiksemad. Ankeetlehel küsitud kogukonna *muude kulutuste* alla käis kõige suurema väljaminekuna vaeste hoolekanne (juba mainitud 467 rubla 20 kop), aga märkimisväärseks ka postikulud (70 rubla) ning vallavarade kindlustamine tulekahju eest (25 rubla).

6. Manasseini ettepanek omavalitsuse reformimiseks

Kohaliku omavalitsuse küsimus oli kahtlemata üks kesksemaid. Tutvunud põhjalikult siinse omavalitsusega esitas senaator oma raportis ettepanekuid reformideks nii vallakogukonna kui kubermangu tasandil. Manassein soovitas kolme Balti kubermangu asemel rajada kaks kubermangu keskustega Tallinnas ja Riias. Sealjuures pidanuks kubermangude omavaheline piir arvestama eestlaste ja lätlaste asuala rahvuspiiri.¹¹⁵ Rahvuspiiri järgivaid kubermange oli soovitud ka eesti ja läti rahvuslikes liikumistes ning Toivo Raun ja Andreijs Plakans on arvanud, et eestlaste ja lätlaste suurpalvekirjad keisrile 1881. ja 1882. aastast võisid olla ajendiks, mis viisid Manasseini mõttele soovitada kahe kubermangu loomist.¹¹⁶ Nii nagu rahvuslike liikumiste juhid nägi ka Manassein rahvuspiire arvestavate kubermangude loomises vahendit baltisakslaste mõjuvõimu murdmisel. Eesti rahvuslikus liikumises oli see Balti

---

¹¹⁵Копия отчета сенатора Н. А. Манасейна, lk 170.

¹¹⁶Thaden, E. The Russian government, lk 65.

erikorra administratiivsete aluste vastu minev nõudmine oma radikaalsuse tõttu alles küllaltki noor – 1864. aasta suurpalvekirjas seda nõudmist veel ei esitatud, küll aga ilmus ta 1881. aasta suurpalvekirja ja eriti Jakobsoni “Sakala” veergudele. Hans Kruus on juhtinud tähelepanu sellele, et ka 1881. aasta palvekirjas on see soov esitatud veel küllaltki ettevaatlikus sõnastuses. Nimelt avaldatakse vaid *kahetsust et ei ole seda maad mitte rahvaste järele kahte kubermangu jautatud, missugusel lool Eestimaal peale riigikeele üksainus ametlik ehk kohtukeel, see on Eestikeel oleks.*¹¹⁷ Manassein on oma raportis põhjendanud, et senine jaotus kolmeks kubermanguks ei põhine mitte mingisugustel geograafilistel, majanduslikel ega etnograafilistel kaalutlustel ning regiooni majanduslikeks keskusteks saab pidada vaid Riiat ja Tallinnat, mitte aga Mitavit, mis Manasseini hinnangul piirdub vaid administratiivse keskuse rolliga. Samuti tekiks reformi tulemusel kaks pindalalt ja rahvaarvult proportsionaalsemat kubermangu senise kolme ebaproportsionaalse asemel ning Kuramaa kubermangu ametkondade likvideerimine tooks kaasa rahalise kokkuhoiu. Manassein juhib tähelepanu ka sellele et eesti- ja läti keelse elanikkonna asumine samas kubermangus põhjustab teatavaid raskusi nii administratiiv- kui kohtuasjaajamise töös. Samuti seob Manassein rahvuspiire arvestavate kubermangude loomise semstvote sisseseadmiselega Läänemereprovintssidesse pidades tulevase kubermangusemstvo töö toimimist keerulisemaks kui Liivimaa kubermangus elab suurel hulgal nii eesti- kui läti keelset rahvast.¹¹⁸

Edward Thaden on juhtinud tähelepanu sellele, et kuigi siseministerium oli lasknud Manasseinil uurida, mil määral vajaksid 1864. aasta semstvo statuudid Läänemere provintssidesse laiendamisel kohalikest eripäradest tulenevalt modifitseerimist, on Manassein vähemasti oma raportis seda küsimust ignoreerinud ja keskendunud sellele, mis rolli mängiks semstvote rajamine baltisakslaste mõjuvõimu murdmisel.¹¹⁹ Siinkohal tuleb siiski arvestada, et tõenäoliselt saatis Manassein täiendavaid raporteid ka keisririigi ministeriumitele, mis võisid selle kohta informatsiooni sisaldada, kuid seni ei ole neid arhiividest leitud. Nagu rahvuspiire arvestavate kubermangude loomine, oli ka semstvoreformi laiendamine 1881. aasta palvekirja üks soove. Toomas Karjahärm järeldeb siiski, et vaatamata sellele ei tohiks semstvo nõuet käsitleda eesti rahvusliku liikumise universaalse teesina. Jakobson küll pooldas semstvote

---

¹¹⁷**Kruus, H.** C.R. Jakobson rahva feodalismivastases võitluses. In: Eesti ajaloost 19. sajandi teisel poolel. Tallinn. 1957, lk 289.

¹¹⁸Копия отчета сенатора Н. А. Манасейна, lk 167 – 172.

¹¹⁹**Thaden, E.** The Russian government, lk 65.

sisseseadmist, aga näiteks Jakob Hurda kirjutistest semstvo laiendamise soovi ei leia. Samuti ei leidu enne 20. sajandit ühegi Eesti autori sulest põhjalikumat semstvomavalitsuse analüüsi. Karjahärm on arvanud, et semstvoreformi soov ei pruukinud olla niivõrd sisuline, kuivõrd taktikaline käik baltisakslaste vastu, sest semstvo taotlemine leiaks Peterburis positiivsemat vastukaja ja seda oleks sakslastel keerulisem kritiseerida kui maapäeva Soome varianti, mis oli toonud eriti seda ideed propageerinud Jakobsonile kaasa süüdistuse Eesti-Soome ühisriigist unistamises.¹²⁰ Juba Kruus juhtis tähelepanu sellele, et Jakobsoni kalduvus Soome maapäeva variandi toetamiselt vene semstvo variandile toimus küllalt äkiliselt 1881. aastal (palvekirja aktsiooni paiku).¹²¹ Semstvote sisseseadmise soov on rahvusliku liikumise seisukohast ka seetõttu komplitseeritud, et kuigi semstvote laiendamine siinsetele aladele oleks tähendanud eestlaste ja lätlaste osalust omavalitsuse institutsioonides, siis baltisakslased oleksid neis siiski domineerima jäänud. Jakobson soovis küll semstvote sisseseadmist sellisel kujul, et eestlased-baltisakslased oleksid neis võrdselt esindatud (sellist soovi avaldati ka 1881. aasta palvekirjas keisrile), kuid semstvoseadust ja keisririigi praktikat arvesse võttes, oluks selline tulemus semstvo seaduse laienemise korral siiski ebatõenäoline. See ei tähenda aga et semstvote sisseseadmist ei oleks peetud tõenäoliseks. Ilmekaks näiteks on intsident Eesti Aleksandrikooli rajamise juures, kus peakomitee liige M. Jurman esitab ettepaneku, et tuleva kooli konsistoriumi määraks esialgu riigivalitsuse esindaja aga hiljem hakkaks teda valima semstvo.¹²² Manasseini hinnang vallavalitsuse toimimisele.

Põhjuseid, miks kubermangu tasandi haldusreformi ette ei võeta, kuigi see oluks loogiline vahend provintside sisekubermangudega ühetaolisemaks muutmiseks, on võimalikena esitatud mitmeid. Thaden esitab ühe põhjusena selle, et Läänemere provintside valitsemine oli lihtsalt efektiivsem kui mujal impeeriumis ja töötavat süsteemi ei sõandatud lõhkuda. Kui Eestimaa kuberner Sahhovskoi (kub aastast 1885) jäi semstvote laiendamise tuliseks pooldajaks, siis samasuguse veendumusega Liivimaa kuberneriks tulnud Zinovjev (samuti kuberner aastast 1885) oli pärast siinsete oludega tutvumist, muutnud oma meelt. Zinovjevi hinnangul tähendanuks semstvote Baltikumi sisseviimine ebaõnnestunud halduskorralduse laiendamist

---

¹²⁰ **Karjahärm, T.** Vene impeerium ja rahvuslus. Tallinn. 2012, lk 225 – 230.

¹²¹ **Kruus, H.** Eesti ajaloost 19. Sajandi teisel poolel. Tallinn. 1957, lk 288.

¹²² **Kruus, H.** Eesti Aleksandrikool. Tartu. 1939, lk 134

alale, kus omavalitsus oluliselt paremini toimib.¹²³ Gert von Pistohlkors on esitanud võimaluse, et pärast 1890ndaid hakkas Vene keskväim kartma rohkem eestlaste-lätlaste ja baltisakslaste ühinemist Vene keskväimu poliitika vastu kui baltisakslaste domineerimist, ning seetõttu jättis keskväim haldusreformi läbi viimata.¹²⁴

Mitmel korral jäi Läänemere provintside administratiivne reformimine küll ühe või teise suurema või väiksema asjaolu taha, aga põhimõtteliselt oli see korduvalt keskvalitsuse poolt siiski eesmärgiks seatud. Semstvotega seoses tuleb arvesse võtta ka seda, et semstvoomavalitsusi ei loodud sugugi mitte kõigis keisririigi kubermangudes. Üldse ei looda semstvoomavalitsusi lisaks Eestile ka Poolas, Leedus, Lätis, Valgevenes, Kesk-Aasias, Kaukaasias ja Siberis. Ehk siis nendel aladel, kus domineeris mittevene aadel või kus aadel puudus üldse.¹²⁵

---

¹²³ **Thaden, E.** N.A. Manaseins Senatorenrevision in Livland und Kurland während der Zeit von 1882 bis 1883, lk 47.

¹²⁴ **Pistohlkors, G.** Deutsche Geschichte in Osten Europas. Baltische Länder. Berlin. 1994, lk 404.

¹²⁵ **Karjahärm, T.** Vene impeerium ja rahvuslus, lk 242 – 243.

Kokkuvõte

Senaatorirevisjonidele pandi alus Peeter I 1722. aasta ukaasiga. Kuigi ukaasiga oli ette nähtud revisjonide regulaarne korraldamine, siis tegelikkuses kujunes Vene impeeriumis senaatorirevisjonidest erakorraline meede, mida rakendati enamasti mõne konkreetse ajendi tagajärjel. Eranditeks on siinkohal üksikud perioodid keisririigi ajaloos, mil revisjonide korraldamisele üritati anda süstemaatilisemat iseloomu.

Manasseini revisjon viidi Liivi- ja Kuramaa kubermangudes läbi 1882. – 1883. aastal. Nii revisjoni ellukutsumise ajal siseministriks olnud Ignatjevi meenutustes kui baltisaksa ajalookirjutuses on tema ajendiks toodud baltisaksa aadlike kaebused Peterburi võimuladvikus. Nende kaebuste sisu osas on aga eelnimetatud versioonides lahknevusi. Revisjoni korraldamisele võis mõningast mõju avaldada ka eesti seltside saadikute käik Peterburisse 1881. aastal, kus siseministrile anti üle palvekiri, milles paluti siinsetes kubermangudes ulatuslikke reforme läbi viia.

Eesti avalikkuses võeti revisjon vastu suurte ootustega ning avaldati veendumust revisjoni heasoovliku iseloomu kohta eestlaste suhtes. Ajakirjanduses kutsuti rahvast üles palvekirju kirjutama ning avaldati ka juhiseid, mida palvekirjades küsida. Sealjuures ärgitati 1881. aasta märgukirja punkte palvekirjade koostamisel eeskujuks võtma.

Käesolevas uurimuses vaatluse alla võetud Võisiku vallas koostatud talupoegade ühispalvekirja viieteistkümnest punktist vastavad esimesed üheksa punkti kõik eesti seltside märgukirja üheksale punktidele. Mõningaid punkte on küll täiendatud või lühendatud, kohati on aga märgukirjast ka ühispalvekirja punktide sõnastust laenatud. Ülejäänud palvekirjas olevad punktid lubavad aga järeldada, et tervikuna on Võisiku talupoegade ühispalvekirjas tõstetud rohkem esile vaesema talurahva huve kui seda on seltside esindajate märgukirjas.

Manasseinile koostatud talupoegade individuaalsed palvekirjad vajavaksid kogukonna elu terviklikumaks avamiseks täiendamist ka teiste allikatega. Iseseisvalt näitavad nad seda, milliseid muresid talurahvas teravalt tajus ning mille vastu senaatorilt abi lootis. Võisiku valla

talupoegade individuaalsetes palvekirjades esineb läbiva murena kohtusüsteemi ebaõiglus ning sellest tulenevalt, et talupoegadel ei olnud mõisniku omavoli eest võimalik kaitset leida.

Vaatamata Liivimaa kuberner Uexkülli mõningale vastuseisule soovis senaator Manassein koguda andmeid siinse olukorra kohta ka vallavalitsustelt. Selleks koostati põhjalik ankeetküsitlus, mis valdadesse laiali saadeti ning mis valdavalt 1883. aasta esimestel kuudel valdades täideti. Täidetud ankeetküsitluslehed on hinnaliseks ajalooallikaks, mis on seni aga veel väga vähe kasutamist leidnud. Andes informatsiooni kõigi Liivimaa valdade kohta võimaldaks see unikaalne allikmaterjal luua laiaulatusliku võrdleva statistilise analüüsi. Nende allikate kasutamisel ja analüüsi koostamisel on hädavajalik aga eelnevalt uurida põhjalikult ankeetküsitluslehtede täitmist ning selgitada välja kui palju ühes või teises vallas on mõisnikel õnnestunud mõjutada vastuste andmist. Käesolevas uurimuses on esitatud ankeetküsitluslehtedelt saadud andmeid Võisiku valla kohta. Mõningate vastuste osas on ka Võisiku valla ankeetlehtedel probleeme (vastuolud sissekirjutatute arvu puudutavate küsimuste osas, materjalist on üks leht kadunud), kuid igal juhul sisaldavad nad palju olulist informatsiooni Võisiku valla kohta 19. sajandi teisel poolel.

Manasseins Senatorial Inspection. Võisiku community as an example.

Senatorial inspections were instituted by Peter I in 1722 as annual inspections. In reality, senatorial inspections became irregular measure in the Russian empire which were called into action as a consequence to some particular reason. Some periods in history of the empire make an exception when attempts were made to give the inspections a more regular nature.

Manasseins inspection was conducted in 1882. – 1883. Estonian public opinion welcomed the inspection with high hopes as newspapers encouraged people to write the senator petitions and even gave direction in what to ask for. Demands of the grand petition of 1881 of the representatives of Estonian societies were introduced in newspapers as an example to follow in writing petitions to senator. Comparing this petition to collective petition from Võisiku community it is clear that demands in the petition of the representatives of societies was indeed accepted in Võisiku. All of the nine demands in the great petition of 1881 are to be found in the collective petition from Võisiku. But in Võisiku`s petition there are other requests as well, and their nature allows us to conclude that the collective petition from Võisiku represents the interests of poorer peasants more than the great petition of 1881.

Peasants individual petitions from Võisiku are also introduced in this research. They alone are not enough to give an objective insight to life in rural community, but they do represent what the peasants themselves saw as burning issues in society and where they felt the need for aid. Injustice of judicial system was the main complain in Võisiku community.

During the senatorial inspection a questionnaire consisting a wide range of questions in many aspects of rural community was sent to local communities to gather information directly from them. The questionnaire was sent to all of the communities in Livland and the answers were mostly given in the first months in 1883. These materials make a unique historical source. In this research the materials of questionnaire from Võisiku is used as an example of demonstration of how much information these materials consist. Using Võisikus materials of questionnaire as well as letters exchanged between the communities and governors

administration some problems concerning the reliability of the materials have also been pointed out.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiivimaterjalid

Ajalooarhiiv

EAA 296 Liivimaa kubernerite kantselei

Kirjandus

Афанасьев П. А. Использование ревизионных форм контроля в горном округе Западной Сибири в XIX веке. Исторический ежегодник. 2007

Amelung, Friedrich. Das Kirchspiel Klein St Johannis. Tartu. 1877

Анераю, Тоомас. 1889. aasta justiitsseadused – Eesti peaaegu et esimene põhiseadus. *In:* Eesti ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici estoniae 14 (21). Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. Sajandi alguseni. Tartu 2006

Большая советская энциклопедия. Том 23. Москва. 1976

БрокгаузФ. А; Ефрон И. А. Энциклопедический словарь, том 18 С.-Петербург 1896

Брокгауз Ф. А; Ефрон И. А. Энциклопедический словарь, том 29 С.-Петербург 1900

Депман, И. О назначении сенатора Н. А. Манасеина ревизором Лифляндской и Курляндской губерний. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. X köide. Ühiskonnateaduste seeria. 1961, nr 2, lk 144 – 148.

Eesti ajalugu V: Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu 2010

Eestrahva saadikud Peterburgis I - Sakala, 27. Juuni 1881, nr 26.

Eesti saadikute märgukiri keiser Aleksander III-le. (Ado Grenzsteini ärakirja järgi). **Kruus, H.** Eesti ajaloo lugemik III. Tartu 1929, lk 281 – 285.

Ефимова В. В. Ревизия сенатора Д. О. Баранова как источник по изучению состояния государственного управления в Олонецкой губернии во второй половине XIX века. // *Ученые записки петрозаводского государственного университета*. No 2 (93) Август 2008

ENE 4, Tallinn. 1989

Isamaalt - Eesti Postimees, 21. aprill 1882, nr 17.

Jansen, Ea. Eesti seltside saadikute märgukiri Vene keisrile 1881. aastal. Vaateid Eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu. 2004

Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870 – 1880-х годов. Москва. 1964

Karjahärm, Toomas. Vene impeerium ja rahvuslus. Tallinn. 2012

Karma, O; Traat, A. Senaator N.A. Manasseini revisjoni puhul valdadest kogutud ankeetmaterjalidest. ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. X köide. Ühiskonnateaduste seeria. 1961, Nr. 2, lk 162 – 177.

Kitzberg, August. Ühe vana tuuletallaja noorpõlve mäletsused. Tallinn 1973

Ключевский, Василии. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах. Книга третья. Москва. 1993

Копия отчета сенатора Н. А. Манасейна. Manaseina revizija. Senatora N. Manaseina ziņojums par viņa izdarīto revīziju Vidzemes un Kurzemes guberņas no 1882. līdz 1883. gadam. Materiāli Latvijas PSR vēstures pētīšanai. Red. A. Drizulis. Rīga: Latvijas PSR Zinatņu Akadēmija, Vēstures un Materialas Kultūras Institūts, 1949. Rīga.

Kruus, Hans. C.R. Jakobson rahva feodalismivastases võitluses. Eesti ajaloost 19. sajandi teisel poolel. Tallinn. 1957, lk 268 – 310.

Kruus, Hans. Eesti Aleksandrikool. Tartu. 1939

Kruus, Hans. Liivimaa rüütelkonna rünnak Eesti seltside vastu 1881. aastal. Eesti ajalugu XIX sajandi teisel poolel. Tallinn. 1957, lk 200 – 211.

Лаул, Э. О репорте Н. А. Манасейна Александру III. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. X köide. Ühiskonnateadusete seeria. 1961, nr 2, lk 149 – 161.

Laur, Mati; Pajur, Ago; Tannberg, Tõnu. Eesti ajalugu II. Tallinn 1997

Любичанковский С. В. Практика административного расследования должностных преступлений чиновников в оценке сенаторских ревизий начала XX века. Вестник ОГУ 10 2004

Maiste, Margus; Berendsen, Veiko. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Tartu. 1999

Must, Aadu. Eestlaste perekonnaloos allikad. Tartu. 2000

Министерская система в Российской империи: К 200-летию министерств в России. Коллегия: Раскин. Д. И. Козлов В. П. Соколов А. Р. Москва 2007

Миронов, Борис. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Том 2. С.-Петербург. 1999

Omalt maalt. Tartus: Soovsõna Eesti rahvale - **Tartu Eesti Seitung**, 28 aprill 1882, nr 17.

Перечень вопросов министерства внутренних дел, составленный в марте 1882 года для ревизии Н.А. Манасейна. Manaseina revizija. Senatora N. Manaseina ziņojums par vīna izdarīto revīziju Vidzemes un Kurzemes guberņas no 1882. līdz 1883. gadam. Materiāli Latvijas PSR vēstures pētīšanai. Red. A. Drizulis. Rīga: Latvijas PSR Zinatņu Akadēmija, Vēstures un Materiālas Kultūras Institūts, 1949. Rīga. lk 220 – 227.

Pistohlkors, Gert. Deutsche Geschichte in Osten Europas. Baltische Länder. Berlin. 1994

Raun, Toivo. Venestamine Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. In: Eesti ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici estoniae 16 (23). Vene

impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses I. Tartu 2009

Reiman, Willem. Kolm ajaloo hallikat venestamise päevilt, lk 4. Eesti Kirjandus 1910.

Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855 – 1914. Ed. Edward Thaden. Princeton 1981

Семенова Н. Л. Причины сенаторской ревизии Оренбургской губернии 1842 – 1843 гг. Вестник ОГУ No4 (123)/апрель 2011

Senatori ülewaatusest Läänemere kubermangudes - Sakala 12. juuni 1882, nr 13.

Senatori ülewaatusest II - Sakala, 22. juuni 1882, nr 14.

Senatori ülewaatusest III - Sakala, 29. juuni 1882, nr 15.

Shakibi, P. Z. Central government. *In: The Cambridge History of Russia. Vol II. Imperial Russia, 1689 – 1917.* Edited by Dominic Lieven. New York. 2006

Talve, Ilmar. Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu 2005

Thaden, Edward. N.A. Manaseins Senatorenrevision in Livland und Kurland während der Zeit von 1882 bis 1883. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Band 17. 1969 März.

Thaden, Edward. The Russian Government. *In: Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855 – 1914.* Princeton. 1981

Tobien, Alexander. Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus, I. Riga: Löffler, 1925

Vares, Martin. Katkeid minu mälestustest II.// Tuna 4/2004

Wittram, Reinhard. Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180 – 1918. Grundzüge und durchblicke. Darmstadt. 1973

Woodworth, Bradley; Tannberg, Tõnu. “Imperiaalne pööre” paljuraahvuselise Vene impeeriumi ajaloo uurimisel. *In: Eesti ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes*

archivi historici estoniae 16 (23). Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses I. Tartu 2009

Zetterberg, Seppo. Eesti ajalugu. Tallinn 2010

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Lauri Kann** (isikukood: 38711214219)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

magistritöö „Manasseini revisjon. Palvekirjad ja valdadest kogutud ankeetmaterjal Võisiku valla näitel“,

mille juhendaja on prof Tõnu-Andrus Tannberg,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 13.mail 2013

(allkiri)